

סידור תפילת ישורון

נוסח אשכנז

כמנהג אשכנז המובהק

ע"פ מסורת אבותינו ורבותינו ונוסח סדורי אשכנז המקוריים
ללא שיבושי הצנזורה, שינויי המשכילים והמדקדקים המאוחרים

סדר התפילות לכל השנה

לק"ק אשכנזים בארץ ישראל ובחוץ לארץ

(פרט ליוצרות, קרובות, סליחות ושאר הפיוטים שיופיעו, בע"ה, במהדורה נפרדת.)

שלמה אליעזר הופמייסטער

רב הקהילה דק"ק ווינא

לזכר לעילוי נשמת

ישעיה שלום בן בנימין זצ"ל

רבי החברותא וידידי היקר

הרה"ג הגדול רבי ישראל רפאל בן ר' משה הכהן לנדסמן זצוללה"ה

לזכר עולם

מורינו ורבינו הגאונים הצדיקים

הרב יוסף צבי בן החבר ר' ברוך חיים הלוי דינר זצוללה"ה

הרב שמואל בן ר' יוסף צבי הלוי וואזנער זצוללה"ה

התודה והברכה

לידידי החבר ר' מרדכי פערלמאן והגאון הרב שלום מאיר ארלנר שליט"א

שבדקו, בסבלנות, את כל הטקסט במהדורה זו,

בעיניים חדות ובשום שכל.

בהכרת תודה והערכה לעזרה העצומה והיקרה ולעצתם המועילה,

בלעדי זה לא יכלה המהדורה לצאת לאור.

לידידי היקר הרה"ג הגדול מוהר"ר בנימין שלמה המבורגר נ"י

הקב"ה ייתן לו כוח ואריכת ימים בסיעתא דשמיא,

להמשיך בעבודת הקודש שלו, בשביל כבוד התורה ולמען עם ישראל,

בדרכי אבותיו מורנו ורבונו

הגהצה"ק מרן ה'חתם סופר' זת"ע.

סידור תפילת ישורון

כמנהג אשכנז המובהק

סדר התפילות לכל השנה – מהדורה חדשה ומתוקנת עם תוספות

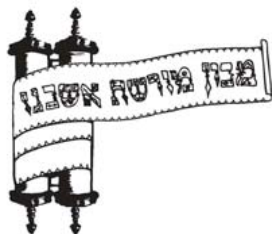
הוצאת "ישורון" ווינא ה'תשע"ו

ISBN 978-3-9502627-1-1

מכתב אל הרב שלמה אליעזר הופמייסטר שליט"א
שפורסם במהדורה הראשונה של 'תפילת ישורון' (תש"ע)

מכון מורשת אשכנז

רח' הרב סורוצקין 3, בני ברק 51544 – ת.ד. 87, בני ברק 51100
טל. 03-5700783 פקס: 03-6161059

שיל"ת, כ"ה בשבט תש"ע לפ"ק

רבותינו הראשונים באשכנז, רבי יהודה החסיד, רבי אלעזר הרוקח ותלמידיהם, הבהירו שבידם נוסח התפילה המדויק, כי "סוד התפילות קבלנו רב מרב, עד נביאים וזקנים וחסידים ואנשי כנסת הגדולה שתקנוהו, והמוסיף והמגרע אות אחת או תיבה אחת, אוי לו בזה ולבא, כי אין להוסיף ואין לגרוע" (פירושי סידור התפילה לרוקח, ירושלים תשנ"ב, ח"א, עמ' רכט, ועוד).

הם קבעו כי מסורת תפילה זו של חכמי אשכנז "המוסיף והגרע בה אפילו אות אחת, תפילתו אינה נשמעת, כי כולה במדה ובמשקל באותיות ובתיבות וסודות הרבה היוצאים ממנה, וכל ירא השם יזהר בה מלפחות ומלהוסיף, ולא ישמע אל צרפתים ואנשי איי הים שמוסיפים כמה וכמה תיבות, כי אין רוח וחכמה גוח בהם, כי לא נמסרו להם טעמי תפילה והסודות" (סידור ר"ש מגרמייזא, ירושלים תשל"ב, עמ' רכא).

גדולי הפוסקים באשכנז השתדלו ללכת בעקבות הנוסח המקובל והמנופה הזה, ורבינו הרא"ש ציין כי "בברכות שמונה עשרה, אין לשנות ממשבע שטבעו חכמים (...) והמושגה הפסיד (...) כי יש לי קונטרסים מעשה ישן וכתוב בו כל הברכות של כל השנה וסכום כמה תיבות יש בכל ברכה וברכה וכנגד מה נתקנה (...) ומעולם נתתי לבי לקיים מטבע שטבעו חכמים בלי חסור וייתור" (שו"ת הרא"ש, כלל ד', סי' כ').

לימים החלו מדקדקים בפולין להגיה את סידור התפילה מדעתם, לעתים תוך אימוץ נוסחי ספרדים. רבינו הב"ח השמיע מחאה חריפה על כך: "שרי להו מארייהו, כי אף על פי שכך הוא בסדור הספרדים, אנו אין לנו אלא סדור קדמונינו הצרפתים והאשכנזים" (ב"ח, אור"ח, סי' מ"ו, ד"ה אתה הוא).

רבי יעקב עמדין בספרו 'לוח אר"ש' טרח לדחות הרבה מהשינויים שהלכו ונתרבו, ובסידורו 'עמודי שמים' – סידור המופת שעליו הצביע החת"ס – השתדל להביא את הנוסח לפי מנין האותיות שהנחילונו חסידי אשכנז, ואת מאמציו אלה הסביר לאור העובדה כי "מדוקדקים נוסחי י"ט ברכות הללו שבידינו האשכנזים (...) לא נמצא בהן שפת יתר או חסר (...) ומו שקלקל בנוסח והוסיף ושינה כלום – עתיד ליתן את הדין (...) ולא מפני שאנו נמשכים אחר מנהגי האשכנזים מבטן ומלידה (...) אכן בזה הדין עם אבותינו. בודאי הגיע להם הנוסח הישר" (עמודי שמים, אלטונא תק"ה, דף קלט).

דא עקא, שבתקופת ר"י עמדין לא היו מצויים סידוריהם של רבותינו הראשונים ופירושי התפילה שלהם, והוא נאלץ לעתים לשער את נוסחם על פי קטעי דבריהם שהגיעו אליו.

גרוע מזה, שבהיעדר הסידורים הקדומים, המשיכו מדקדקים אחדים להגיה את הסידור לפי הבנתם, והחמור מכל היה כאשר המשכיל הזיכין יצחק סאטאנוב המשיך במלאכה זו, חיבל בנוסחים הישנים והשפיע על הבאים אחריו 'לתקן' את סידוריהם על פי הצעותיו הדקדוקיות. בין המושפעים ממנו היה החכם רו"ה בסידורי רעדעלהיים המפורסמים שלו.

חכמי פפד"מ דחו את חידושי הסידור שנכללו בסידורי רו"ה, והמשיכו להתפלל לפי נוסחי התפילה העתיקים. לימים כשאזלו הסידורים הישנים החלו להגיה את סידורי רעדעלהיים החדשים על פי הסידורים הקודמים שעמדו לרשותם. הגהותיהם מפוזרות בספרים שונים, וטיבן מעיד על כך שהתאמצו מאוד להתפלל לפי מטבע התפילה של קדמוני אשכנז, בלא השמטות צנזורה, בלא חידושי מדקדקים ובלא סילופי משכילים.

דורנו זה התברך בגישה להרבה מחיבוריהם של רבותינו הראשונים, ואף זכה לראות כמה מהם מובאים לבית הדפוס. יתירה מזו, בעידן הדיגיטלי שלנו ניתן לכל אדם לחזות במו עיניו במאות סידורים ומחזורים עתיקים ואף כתבי יד סרוקים. שפע עצום של מידע הגיע לידנו, והזמינות אליו מעוררת רבים וטובים לבדוק מחדש את סדר התפילה השגור בפינו, אם במסורת הדורות הוא או שמא מהשינויים המאוחרים הוא.

בין הסידורים החדשים שעברו הגהה על פי דפוסים ישנים, בולט הוא הסידור החשוב 'אזור אליהו', שחולל פריצת דרך בתחום זה. והנה, הוא משתדל לשחזר, בחלקו בהשערה, על פי דפוסי פולין, את נוסח התפילה שהיה שגור בפי הגאון החסיד מווילנא רבינו הגר"א, שלא השתמש בסידור כתוב מפני שהקפיד להתפלל בעל פה, ומחמת שלא הורה לאחרים להתפלל בנוסחו, כלל לא טרח לכתוב נוסח סידור כלשהו.

לעומת זאת אנו בני אשכנז מצווים ועומדים מאבותינו ורבותינו הראשונים באשכנז, שכתבו סידורים ופירושי סידורים, שלא לזוז מנוסחם אפילו כדי אות אחת. ומשום מה המוני בית ישראל החוששים לצוואות רבי יהודה החסיד שנאמרו אולי רק לזרעו, אינם חוששים לאזהרתו התקיפה לכל בית ישראל שלא לסטות מנוסחו ונוסח אבותיו ורבותיו הקדמונים.

על כן מזה שנים רבות עוסק אני בבירור נוסח תפילתם של חכמי אשכנז לדורותיהם, הן על פי סידוריהם והן על פי פסקיהם, כדי שתהא תפילתנו שגורה בפינו ולא נשנה חלילה ממטבע שטבעו חכמים. אולם היות ובעל מלאכות הרבה אני, לא השלמתי עדיין את הגהת הסידור שעמל אני על תיקונו, וממשיך אני בבירור תיבותיו ואותיותיו, ואיני יודע כמה זמן מלאכתי זו תארך.

לפיכך מחזיק אני טיבוא לדידי המופלא הרה"ג ר' שלמה אליעזר הופמייסטר שליט"א, מרבני עיר אבותי ווינא יע"א, שנטל על שכמו את העבודה החשובה, להוציא בינתיים סידור מוגה ככל האפשר, גם אם עדיין לא הוגה בשלמות, כדי להסיר סיגים ולהחזיר את לשון התפילה שהתפללו בה אבותינו. מלאכה גדולה עשה ושכר הרבה יטול על כך.

כ"ד ידיו הדושו"ט כל הימים,

בנימין ז' לוי

הגהת נוסח התפילה לפי סידורים קדומים

מענה על שאלות

הרב בנימין שלמה המבורגר שליט"א

א.

בבואנו להדפיס סידור 'אשכנז' לכאורה היה ראוי להיצמד לנוסחאות בסידורי 'רעדלהיים' או 'עבודת ישראל' שהיו נפוצים מאוד אצל בני אשכנז בדורות האחרונים.

גאוני פראנקפורט דחו בשתי ידיים את נוסחיהם המאוחרים של סידורי 'רעדעלהיים' לסוגיהם, כולל 'עבודת ישראל', והמשיכו להתפלל לפי נוסחי הסידורים הישנים שקדמו להם, והגהותיהם על הסידור הובאו בכמה ספרים ובשוליים של סידורים, ביניהם הגהות ראש ישיבת פפד"מ הג"ר אהרן פולד בסידור 'דרך החיים', השגות הג"ר שלמה זלמן גייגר בספרו 'דברי קהלת', הגהות בשולי סידור 'שפת אמת' במהדורותיו המאוחרות שנדפסו בעיר פראנקפורט סמוך לשנת תר"ס ואילך, ועוד כיו"ב.

הגהות אלה של בני פראנקפורט על פי הסידורים הישנים נאספו באופן שיטתי ממקורות שונים בספר שכתבתי על רבי וולף היידנהיים, 'רעדעלהיים' – מפעל חייו של רו"ה, שעמי בכתובים. הטענה שעלינו להעדיף את הסידורים שנדפסו ברעדעלהיים, אינה רלוונטית לקהילות שלנו שבסיס מנהיגהן הוא מסורת פראנקפורט ושבמוצהר אינן מתפללות על פי נוסחי רו"ה.

ב.

האם זה מוצדק להחזיר נוסחים שנקבעו מחמת דרישת הצנזורה לפני דורות רבים, אחר שהתקבלו בכל תפוצות ישראל? הלא מנהג ישראל תורה, ונוסחים אלה נפוצו גם בסידורי אשכנז מזה דורות רבים.

המגמה המתרחבת היום, בסידורים שונים, היא לתקן את שיבושי הצנזורה. אביא לדוגמא מילה ששונתה בידי הצנזורה לפני מאות שנים ותגובה חשובה עליה. מרן הג"ר חיים קניבסקי שליט"א נשאל:

"ב'הרחמן' שאומרים אחר ברכת המזון, האם אומרים 'ישבור עולנו' או 'עול גלויות'? שיש שמועה שצריך לשנות מהנוסח המקובל". על כך השיב הגר"ח: "עול גלויות". חזר ונשאל: "מי שההורים שלו חינוכו אותו מילדות, לומר בברכת המזון ב'הרחמן' הוא ישבור עולנו מעל צוארנו, האם ישנה ממנהגו שחונך בבית אביו?". חזר והשיב: "הוא מהצנזור, ויש לתקן".¹

(1) רא"ח שציגל, דולה ומשקה – תשובות ופסקים מרבינו מרן הגאון רבי חיים קניבסקי, קרית ספר תשס"ז, עמ' קיג.

הגהת נוסח התפילה לפי סידורים קדומים

דרישה זו יצא כבר מאביו ה'קהילות יעקב':

"ברוב הסידורים והברכונים נדפס נוסח: 'הרחמן הוא ישבור עולנו מעל צווארנו'. הגר"ג אינפלד שליט"א אומר, כי שמע מפי הגאון הגדול רבי חיים קניבסקי שליט"א, שכבר אביו מרן בעל 'קהילות יעקב' צוק"ל עורר על כך, שנוסחה זו משובשת ואינה נכונה, וככל הנראה סולף הנוסח בידי נכרים אנשי הצנזורה. הנוסח הנכון הוא: 'הרחמן הוא ישבור עול גלויות מעל צווארנו' (...) ראוי לאומרו, ללא השיבוש שנפל במרוצת השנים".¹

בעיה נוספת יש בנוסחי הצנזורה. אם אדם עושה סיום מסכת מתוך דפוס מצנזר, אפשר שלא יכול לסמוך עליה לענין תענית בכורות:

"[נשאל] מרן הגר"ח קניבסקי שליט"א (...) הלומד את הש"ס והחסיר קטעים, וכגון הקטעים החסרים מפני הצנזורה (...) מה מעלת לימודים אלו לענין עשיית סיום? תשובה: אמר מרן שליט"א שודאי לענין סיום וכן אמירת התפילה של הסיום אפשר לעשות על כל לימוד, ורק שאינו יודע האם זה יועיל לענין סעודת סיום הנעשית בערב פסח".²

יש הרבה סידורים בדור האחרון שהחזירו את השמטת הצנזורה בתפילת 'עלינו לשבח': שהם משתחווים להבל וריק. למרבה הפלא החזירו רק את המשפט הזה בתפילת 'עלינו', שאמירתה ברוב ימות השנה היא מנהג גרידא שהתקבל בתקופת הראשונים, ולא הקפידו להחזיר את מטבע הברכה של 'למשומדים', שטבעו חכמים בברכה זו שהיא חובה גמורה בכל יום, וממשיכים לומר את נוסח 'למשומדים' שהיא מטבע שטבעו הצנזורים הנוצרים. עם זאת יש כיום כבר מקצת סידורים שהחזירו גם את נוסח 'למשומדים' בעידודם של כמה מגדולי ישראל.

יצויין שבפד"מ והקהילות ההולכות בעקבותיה אמרו בעל פה על פי הזכרון נוסחים שצנזרו בידי הנוצרים, ומהם שנשתמרו עד הדור האחרון, כגון בברכות ההפטרה את הנוסח 'ולעלובת נפש' (תושע) [תנקום נקם] במהרה בימינו.

ג.

למה בסידור 'תפילת ישורון' נדחו תיקוני הדקדוק של ר' יצחק סטאנוב בספר 'זיעתר יצחק' ושל ר' זלמן הענא הרז"ה, האם מחמת שהיו משכילים? ולמה תיקונים אלה מקובלים עד היום במרבית הסידורים?

רבי זלמן הענא (רז"ה) לא היה משכיל, אלא חדשן שהואשם בזיוף וזלזול ברבותינו הראשונים.³ גדולי אשכנז שהיו בקיאים בדקדוק, כגון רבי יעקב

(1) ר"ג ספרן, 'ישבור עול גלויות מעל צווארנו', יתד השבוע, ל' בניסן תשס"ג, עמ' 24.

(2) 'דרשו', עלון תורני ללומדי הדף היומי שע"י דרשו ה' ועוזו, גליון מס' 3, אדר א' תשס"ה, עמ' 6.

(3) ראה הקדמת הרה"ג ר' דוד יצחקי שליט"א לספר 'לוח ארש' של ר"ע עמדין, מהד' ירושלים תשס"א, עמ' 29-43, ובמקומות מפוזרים בספר הנ"ל.

עמדין ורבי מרדכי דיסלדורף, דחו את חידושי, וכן עשו חכמי פפד"מ. יצחק סאטאנוב היה גרוע ממנו בהרבה ונדע כאפיקורס.¹

דחית חידושים בנוסח על פי שיקולים דקדוקיים, אינה תלויה דוקא ביראת שמים של המדקדק, כי אם בעצם המעשה של השינוי. עוד לפני תקופת ההשכלה היו כמה מדקדקים שהחלו לחפש דרכים לשפר את נוסח הסידור וניקודו, וכמה מחכמי אשכנז חששו ממעשיהם, כרבי יוסף שטאטהאגן בעל 'דברי זכרון' שהתריע בשנת תס"ה מפני היגררות אחר נוסחים ששינו ממסורת הראשונים:

"אזכיר ואזהיר שלא ישנה מהנוסחאות הישנים במקום אשר מתפלל שם, אף שהוא רואה נוסחאות חדשים מקרוב באו (...) אשר כתבו המחברים לשנות בנוסחאות במה שאין מן הצורך (...) אף כי שהמחברים יביאו איזו ראייה לדבריהם, כי אחר העיון רב הם ראויות למראית עין ולא למשמיע אוזן".²

ברור שסידור 'תפילת ישורון' מיועד לממשיכי מסורת פוסקי אשכנז לדורותיהם, ולא לתומכי הנוסח המקובל כיום שנוגד מצירוף סברות וטענות של מדקדקים, משכילים וצנזורים.

ד.

יש נוסחאות שנחלקו בהם גדולי הפוסקים, ובסידורי אשכנז הידועים כיום התקבלה אחת מהשיטות הללו, מפני מה ב'תפילת ישורון' לעתים הובא הנוסח לפי השיטה השניה שנדחתה מן הסידורים הידועים כיום?

מרבית הנוסחים בהם 'תפילת ישורון' שונה מסידורי זמננו, הם נוסחים שנתחדשו על ידי הצנזורה או המשכילים, או שנכנסו מנוסח ספרד וארצות אחרות נגד דעת חכמי אשכנז. עם זאת יש מקרים נדירים מאוד שבאשכנז עצמה נוצרו חילוקי דעות בין חכמי התורה, אם להמשיך את הנוסח הישן או החדש. מקרה כזה הוא נוסח ברכת 'רצה' בתפילת העמידה, בה הנוסח הקדמון היה:

"השב העבודה לדביר ביתך ואשי ישראל ותפלתם מהרה באהבה תקבל".

כך בסדר רב עמרם גאון,³ רב סעדיה גאון,⁴ נוסחי בבל מתקופת הגאונים,⁵

(1) ראה מה שכתבתי עליו בהמעין, גליון טבת תשס"ט, עמ' 86-91.

(2) דברי זכרון, אמשטרדם תס"ה, ח"א, דף לג ע"א.

(3) סדר רב עמרם גאון, מהד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' כו, נ.

(4) א' ארליך, לחקר נוסח התפילה בסידור רס"ג, פעמים, 121 (תש"ע), עמ' 76-78, שכך הנוסח בכל חמשת כתבי היד שבגניזה הקהירית, ובמהדורת הדפוס, על פי כתב היד היחיד שברשות מהדירי, נשמטו שתי המילים: 'מהרה באהבה'.

(5) א' ארליך, תפילת העמידה של ימות החול: נוסחי הסידורים בגניזה הקהירית – שורשיהם ותולדותיהם, ירושלים תשע"ג, עמ' 221-238, שכך הנוסח ב-150 קטעי גניזה בבליים (ורק ב-3 קטעי גניזה חסרה המילה 'הרהר'); נ' יודר, התגבשות נוסח התפילה, ירושלים תשנ"ח, ח"א, עמ' 287. ח"ב, עמ' 574, 593, 649.

הגהת נוסח התפילה לפי סידורים קדומים

מחזור ויטרי,¹ סדור רבינו שלמה ברבי נתן הסיגילמסי,² תוספות,³ רמב"ם,⁴ פירוש התפלות והברכות לר' יהודה בר' יקר,⁵ ספר אבודרהם,⁶ בית יוסף,⁷ כל סידורי הספרדים והתימנים ומחזורי רומא וארצות הבלקן, עד עצם היום הזה. אולם אחד מרבותינו הראשונים בוורמיישא, רבי יעקב בר' יצחק הלוי, מחק את המילה 'מהרה' על פי סברה חדשה:

"רצה ואישי ישראל ותפילתם באהבה תקבל ברצון. לא גרסינן 'מהרה', דהא על נשמת צדיקים שמקריב מיכאל בכל יום על מזבח של מעלה נתייסדה תפילה זו, כמו שמצינו באגדה דעשרה [הרוגי] מלוכה, כשעלה רבי ישמעאל לרקיע מצא מיכאל המלאך מקטיר על המזבח, ואמר לו רבי ישמעאל: וכי יש מזבח למעלה? אמר לו: הן. אמר לו: ומה אתה מקריב עליו? אמר לו: נשמת צדיקים, וגומר. לכך ביטל רבינו הלוי לומר 'מהרה'."⁸

במשך דורות רבים נחשבה השמטה זו למנהג יחודי בוורמיישא, ואכן במחזור וורמיישא משנת ל"ב נמחקה המילה 'מהרה',⁹ ומהר"ל בתפילת ראש השנה דוקא השמיט גם הוא את המילה 'מהרה',¹⁰ אולי רק בראש השנה האחרון לחייו בשנת קפ"ז כשהיה בעל תפילה בוורמיישא ועשה כמה שינויים בתפילתו לפי מנהג המקום.¹¹ ספרי המנהגים של וורמיישא ציינו זאת במפורש כמנהג וורמיישא. כך בספרו של ר"ל קירכום:

"רצה (...) ואין אומרים, מהרה, מאחר שקאי על נשמת הצדיקים. וגם ר"י הלוי מגרמייזא מיחה לומר 'מהרה' גם כן מזה הטעם שקאי על נשמת הצדיקים, על כן אין אומרים פה ק"ק וורמיישא."¹²

כמו כן כתב רבי יוסף יוזפא שמש בעל 'מנהגים דק"ק וורמיישא':

"בברכת רצה ל"ד תיבות (...) ועל כן גרס הרוקח 'מהרה' כדי למלאות סך ל"ד תיבות, ור"י הלוי מגרמייזא מיחה לאמר 'מהרה' (...) וגרס 'את' כדי למלאות ל"ד תיבות,¹³ דהיינו 'והשב את העבודה'."¹⁴

- (1) מחזור ויטרי, סי' פ"ט, שני"א; מהד' גולדשמידט, ח"א, עמ' קיג.
- (2) ירושלים תשנ"ה, עמ' טו, לו, סז.
- (3) תוספות מנחת קי ע"א ד"ה ומיכאל.
- (4) רמב"ם, סוף אהבה, סדר התפלות, מהד' פרנקל, עמ' שכז.
- (5) פי התפלות והברכות לר' יהודה בר' יקר, ירושלים תשל"ט, ח"א, עמ' נח.
- (6) ספר אבודרהם השלם, ירושלים תשי"ט, עמ' קב.
- (7) ב"י אריח סי' ק"כ.
- (8) סידור ר' שלמה מגרמייזא, ירושלים תשל"ב, עמ' קט.
- (9) מחזור וורמיישא משנת ל"ב – כרך ראשון הושמטה לגמרי, ובכרך שני, בתפילה הראשונה קו מתוח על המילה 'מהרה', בתפילה שניה ושמינית נשמטה לגמרי המילה 'מהרה', בתפילה שלישית מופיעה המילה 'מהרה' בלי מחיקה, בתפילה רביעית, חמישית, ששית ושביעית, נכתבה המילה 'מהרה' וגורדה משם תוך השארת חלל ריק.
- (10) ספר מהר"ל, מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ט, עמ' רפא.
- (11) נקודה זו בכתבי היד של ספר מהר"ל אינה ברורה לגמרי, כפי שמסר לי ידידי הרב ישראל מרדכי פלס שליט"א. כידוע מהר"ל בהיותו פעם בעל תפילה ביום הכפורים ברגנשבורג, שינה בתפילתו סליחה אחת ממנהג המקום, וכשמתה בתו ביום הכפורים הצדיק עליו הדין על מה שינה באותו היום מנהג המקום. עי' ספר מהר"ל, עמ' שלט-שמ. וזו היתה אזהרה לדורות שהובאה להלכה בהלכות ימים נוראים אצל רמ"א, אריח סי' תרי"ט סעיף א'.
- (12) מנהגות וורמייזא, ירושלים תשמ"ז, עמ' קו.
- (13) השהה הגהה בסידור טיהינגן ש"ך, ברכת רצה.
- (14) ר"י שמש, לקוטי יוסף, כ"י שוקן 24749, דף לג, ב.

אולם גם אחר שנודעה דעתו זו והשתרשה בוורמיישא, לא קיבלוה חסידי אשכנז והמשיכו להתפלל בנוסח הישן עם המלה 'מַהֲרָה', כמבואר בדברי רבי אלעזר בעל 'ספר הרוקח' שהיה בעצמו יליד וורמיישא¹ ובספר 'ערוגת הבשם' לרבינו אברהם ב"ר עזריאל², וכך נשאר הנוסח הישן 'מַהֲרָה' ברובם המכריע של ספרי התפילה באשכנז, כמו מחזור מנהג אשכנז משנת ה' אלפים ב' שבספרית רוויגו, מחזור נירנברג משנת צ"א,³ מחזור פיזארו רע"ו, סידור כמנהג אשכנז עם פיוטים ויניציאה ר"פ (שמ"ו?), סידור טרין רפ"ה-רפ"ו, מחזור אויגשפורג רצ"ו, מחזור כמנהג אשכנז שאלוניקי שי"א, מעגלי צדק סביוניטה שי"ז, סידור טיהינגן ש"ך,⁴ סידור מנטובה שכ"ב, מחזור ויניציאה שכ"ח, תפלה כמנהג אשכנז ויניציאה שמ"ז, מחזור הדרת קדש ויניציאה שני"ט,⁵ סידור כמנהג אשכנז האנאו שע"א,⁶ סידור מנהג אשכנז ופולין האנאו שע"ו, סידור הנאו שפ"ג, מחזור ווילהרמשדארף תל"ג,⁷ סדר תפלה מכל השנה כמנהג אשכנז ופולין עברית ואשכנזית ללא ציון מקום דפוס שנת תמ"ז, סידור מנהג אשכנז ופולין תנ"א, תפלה דרך שיח השדה לר"ע ור"א מווילנא ברלין תע"ג, מחזור כמנהג אשכנזים אמשטרדם תע"ה, מחזור שער בת רבים ויניציאה תע"ז,⁸ מחזור הומבורג אן דער הא תפ"א,⁹ מחזור עם כוונת הפייטן דפוס קאשמן אמשטרדם תקכ"ז, מחזור עם כוונת הפייטן דפוס פרופס אמשטרדם תקכ"ח,¹⁰ מחזור עם כוונת הפייטן דפוס פרופס אמשטרדם תקנ"ג, מחזור זולצבך תקס"ב קווארטו, קרובות הוא מחזור מיד החכם הר"ר וואלף היידנהיים ז"ל, ובהגהה יותר מדויקת מיד המדקדק הר"ר אייזק ברלין יצ"ו בהמבורג, האנובר תקצ"ז-תקצ"ט (זו נחשבת למהדורת המחזור החשובה ביותר שהופיעה אי פעם).

נוסח וורמיישא של רבי יעקב ב"ר יצחק הלוי להשמיט את המילה 'מַהֲרָה', התקבל במשך הזמן בחלק מהסידורים, בעיקר אלה של בני אשכנז שהיגרו לארצות אחרות, כפי שנמצא בנוסח התפילה במחזור פראג ר"ץ, סידור טיהינגן ש"ך,¹¹ מחזור קראקא שמ"ח, מחזור קראקא שנ"ז, סידור כמנהג אשכנז ופולין הנאו שפ"ח, תפלות מכל השנה כמנהג פולן רייסן ליטא פיהם מערהרין ואשכנז אמשטרדם תז"ז, תפילת מנחה ומערב קראקא תכ"ו, סדר התפלות כמנהג אשכנז ופולין דפוס עטיאס אמשטרדם תכ"ז, מהדורא בתרא של עבודת בורא חברו מוהר"ר שמעון עקיבה בער מוינא זולצבאך תס"ז, מחזור זולצבאך תס"ח, מחזור ווילהרמשדארף תע"ט, תפלה דרך שיח השדה

- (1) פירושי סידור התפילה לרוקח, ירושלים תשנ"ב, עמ' שטט; ספר סודי ראי, ח"א, אות ט.
- (2) ערוגת הבשם, ח"א, ירושלים תרצ"ט, עמ' 52. ועי' ספר גימטריאות לרבינו יהודה חסיד, ירושלים תשס"ה, ח"א, עמ' שמ-שמג.
- (3) בכל עשר הפעמים שהובא במחזור נירנברג נוסח 'רצה': הנוסח הוא 'זהשב העבודה' ללא המלה 'את'. אמנם לגבי המלה 'מַהֲרָה' אין אחידות. בתפילה ראשונה ושניה, מופיעה המילה 'מַהֲרָה' כחלק מגוף הנוסח, בתפילה השלישית, הרביעית, החמישית, השישית והעשירית, הושמטה 'מַהֲרָה' והושלמה בכתב יד של סופר אחר, בתפילה השביעית, השמינית והתשיעית, השמטה בלא תיקון סופר.
- (4) בסידור עצמו מופיעה המילה 'מַהֲרָה' בברכת 'רצה' השניה, ולא בראשונה.
- (5) בחמש מהתפילות יש 'מַהֲרָה', ובשש מהן הושמטה המילה, ובשתיים נותר מקום פנוי להוספת המילה.
- (6) רק בתפילה הראשונה.
- (7) בכרך השני שלפנינו נמצאת המילה 'מַהֲרָה' 14 פעמים, ושמטה 3 פעמים.
- (8) פעמיים עם המילה 'מַהֲרָה' והשאר בלא.
- (9) נמצא בכמה תפילות ונשמט בראשונה.
- (10) ברוב התפילות.
- (11) בסידור עצמו מופיעה המילה 'מַהֲרָה' בברכת 'רצה' השניה, ולא בראשונה.

הגהת נוסח התפילה לפי סידורים קדומים

לר"ע ור"א מווילנא ווילמרשדארף תפ"א. ומני אז נפוץ בהדרגה במרבית הסידורים.¹

אולם חכמי פראנקפורט הורו לשמור על הנוסח הקדום ולהמשיך לומר 'מהרה' כבימים ימימה.

- הוראת רבי יוסף יוזפא האן נוירלינגן בעל 'יוסף אומץ' דיין פפד"מ (חבר בית דינו של השל"ה):

"ברצה, נסתפק מה"ר הירץ טרויש ז"ל, אם לומר, מהרה. ופה אין לנו לזוז ממנהג אבותינו שאמרו 'מהרה'. ומשמע קצת שם שמהרה"ט הכריע כן. ואף דשם כתב בהג"ה שמהר"י הלוי מיחה בק"ק ווירמ"ש לומר, מהרה, ולמלאות חשבון דל"ד תיבות שכתב מהר"ט שם, גרס בעל ההג"ה, 'את העבודה', מכל מקום גם שם כתב שהרוקח גרס 'מהרה', וגם בעל ההג"ה לא ידעתי מי הוא, אם יש לסמוך עליו."²

- הוראת ק"ז רבי אברהם ברודא בעל 'אשל אברהם' אב"ד וראש ישיבת פראנקפורט דמיין (גדול ראשי הישיבות בדורותיו וזקנו של ר' עקיבא איגר זצוק"ל):

"ותפלתם מהרה באהבה. מ"כ ש-ל"ד תיבות צ"ל בברכה זו וכן נמצא בהרבה ספרים הקדמונים ובסידורים ישנים כתוב ותפלתם מהרה, כוליה. אכן יש מודלנין ואין אומרים 'מהרה' לפי שאישי ישראל' הם קדושים הנשרפים על קדוש השם, והוי משמע כאלו מבקש שימהר לשרפם. ולהשלים ל"ד תיבות אומרים 'את העבודה'. וכ"כ הרוקח וכן העיד ש"ץ אחד שאמר לו הגאון בעל ט"ז לומר כן. והבוחר יבחר. אמנם הגאון מוהר"ר אברהם ברודא צוה להדפיס תיבת 'מהרה', ומ"ש שאנו מתפללים ח"ו כנ"ל הוא שיבוש ואינו משמע כן מדברי התוספות."³

- הוראת רבי אברהם בינג מפפד"מ אב"ד וראש ישיבת ווירצבורג (חברו הקרוב של מרן ה'חנתם סופר' זצוק"ל ורבו של ה'ערוך לנר' זצוק"ל, ועוד גדולי ישראל):

"אמר ברצה תיבת 'מהרה באהבה' וכוליה, כמו שנדפס בכל סידורים הישנים, ולא כמו שחדשים מקרוב באו ורוצים להגיה ולעקור תיבת 'מהרה', וראויתיהן לא נהירין כלל. על כן ח"ו שאין לעקור שום אות מהתפלה ומכל שכן שום תיבה. ועיין בחבורי [הגדול] הארכתי בסתימת ראויתיהם, ושעמם של המגיהים צריך עיון."⁴

- רבי אליעזר לפמן פרינץ מפפד"מ בהגהותיו לספר 'יוסף אומץ', על הוראתו שיש לומר 'מהרה' ציין:

(1) מהשמטת מילת 'מהרה' מהביאור של הטור, או"ח סי' ק"כ, אין להביא ראיה שכך היה נוסח תפילתו, ששם אינו עוסק בנוסח אלא בביאור הענין ולכן נשמטה מדבריו שם גם המילה הסמוכה 'באהבה'.

(2) יוסף אומץ, סי' מ"ח.

(3) הגהות רבי עזריאל ב"ר משה מעשיל וילנא ובנו רבי אליהו בסדורם תפלה דרך שיח השדה במהדורת ברלין תע"ג בתוספת ממהדור' פפד"מ תס"ד ווילמרשדארף תפ"א, נספח לסידור זה מהד' אוצרונו תשס"ז, עמ' ל.

(4) זכרון אברהם, או"ח, סי' ק"כ.

הגהת נוסח התפילה לפי סידורים קדומים

גם באליה רבה כתוב כן.¹ אלה דברי האליה רבה: "כתב מטה משה" יש ספרים דלא אמרינן ב'מהרה', וכן ר"י מגרמיוזא, כי מיכאל מקריב נפשות הצדיקים אין לומר ב'מהרה', וכדי למלאות החשבון (ל"ז) [ל"ד] תיבות שהיו (ל"ז) [ל"ד] כהנים מביאים פר ושעיר והכהן המקריב נגד החזן, אמרינן וזהב את העבודה, עד כאן. ולעניות דעתי לקיים נוסחותינו ב'מהרה', חדא דהא יש עוד שני פירושים בטור כדאמרן, וכן באבודרהם לא העתיק אלא אלו שני פירושים וגרס נמי ב'מהרה' וכן ברוקה. ועוד בתוס' סוף מנחות גרסו כן.²

בהכרעתם של חכמי פפד"מ תמך גם רבי יוסף דוד זינצהיים בעל יד דוד' בהערותו:

"יש אין גורסין 'מהרה', דאי קאי על נשמותיהן של צדיקים אנו מתפללים ח"ו שימותו. וב'בית דוד' יישב הגירסא דקאי על הצדיקים שכבר מתו, דהקב"ה ימהר לקבל קרבן נשמתם, עיין שם בארוכה".³

וזו מסקנת רבי דוד פילוסוף בספרו 'בית דוד':

"ידוע דקשה מאד לשנות נסח הקדום, וקרוב להיות שלא יצא, כמו שאמרו:⁴ 'כל המשנה ממטבע שטבעו חכמים [לא יצא ידי חובתו]', וכן הביא הרב דוד אבודרהם ז"ל 'מהרה באהבה תקבל', גם הרב 'בית יוסף' בהשגרת לשונו מביא כן.⁵

היות ובתי הכנסת שלנו הוקמו כהמשך למסורת פפד"מ, מובן מאליה שגם בענין זה כפופים אנו לדעת חכמי פפד"מ המתאימה גם בזה למסורת אשכנז המקורית ולהקפדת חסידי אשכנז.

ה.

נוסח תפילת 'יה"ר שתרגילני בתורתך' וכוליה, נדפסה בסידור 'תפילת ישורון' בלשון יחיד כנוסח הגמרא, אך יש פוסקים האומרים שלאחר שלענין תפילת הדרך הסיקה הגמרא לומר בלשון רבים – יש ללמוד מהגמרא עצמה שגם ברכה זו צריכה לשון רבים. יעוין בהוספות לסידור 'אזור אליהו' שהאריך בזה. ועיין מג"א סימן מ"ו ס"ק ד' שהביא פלוגתא בזה, ומסקנת האחרונים לומר בלשון רבים וכמו שכתב המשנה ברורה שם. ואם כן למה ב'תפילת ישורון' נדפסה ברכה זו בלשון יחיד?

זוהי אכן דוגמא חשובה. לשון יחיד בברכת 'שתרגילני' הוא הנוסח במסכת ברכות ס' ע"ב, לפי כל הגירסאות הקיימות, הן בדפוסים והן בכתבי יד:

- (1) רא"ל פרינץ, פרנס לדורות – הגהות ומאמרות, ירושלים תשנ"ט, עמ' 283.
- (2) אליה רבה, אר"ח, סי' ק"כ סעיף א'.
- (3) ר"ד זינצהיים, יד דוד, מנחות דף קי ע"א.
- (4) ברכות מ ע"ב.
- (5) שו"ת בית דוד (פילוסוף), אר"ח, סי' מ"ט. ועי"ש שהאריך לבאר את ענין 'אשי ישראל'.

גהת נוסח התפילה לפי סידורים קדומים

"ויהי רצון מלפניך ה' אלקי שתרגילני בתורתך ודבקני במצותיך, ואל תביאני לא לידי חטא ולא לידי עון ולא לידי נסיון ולא לידי בזיון, וכוף את יצרי להשתעבד לך, ורחקני מאדם רע ומחבר רע, ודבקני ביצר טוב ובחבר טוב בעולמך, ותנני היום ובכל יום לחן ולחסד ולרחמים בעיניך ובעיני כל רואי, ותגמלני חסדים טובים".

וכך הגירסא בסדר רב עמרם גאון,¹ סדר רב סעדיה גאון,² ספר הלכות גדולות³ ותשובות רב נטרונאי גאון.⁴

וכן גרסו קדמוני הספרדים כמו רי"ף,⁵ רבי שלמה ברבי נתן הסיג'ילמסי,⁶ רמב"ם,⁷ הרא"ה,⁸ אבודרהם,⁹ וכיו"ב. כך גם מצינו בגירסת הראשונים באיטליה, כמו פסקי רבינו ישעיה אחרון הרא"ז.¹⁰

וכן גרסו בני צרפת ופרובינצא, כפי שמצינו במחזור ויטרי,¹¹ בעלי התוספות,¹² ספר המנהגות לר' אשר מלוניל,¹³ סדר התפילה של רבי יעקב חזן מלונדרץ,¹⁴ המאירי,¹⁵ ספר כלבו,¹⁶ ספר הבתים¹⁷ ורבינו ירוחם.¹⁸

כמובן שזו היתה גירסתם של כל בני אשכנז מקדם קדמתה, כפי שנמצא בסידור רבנו שלמה ב"ר שמשון מגרמיזא,¹⁹ פירוש סידור התפילה והמחזור מיוחס לרבי אליעזר בן נתן ממגנצא הראב"ן,²⁰ פירושי סידור התפילה לרוקח,²¹ רא"ש,²² טור²³ ולקט יושר.²⁴

והנה בשנת שכ"ה הופיע בשאלוניקי ספר בשם 'אות אמת' מאת רבי מאיר נבנשישתי, חכם שאין עליו שום ידיעה מיהו והיכן חי, ושם בדף קעג ע"ב חידש את ההוראה הבאה:

- (1) סדר רב עמרם גאון, מהד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' ג.
- (2) סדר רב סעדיה גאון, ירושלים תש"א, עמ' פז.
- (3) בה"ג, סי' א', פרק ט', מהד' מכון ירושלים, ירושלים תשנ"ב, עמוד צ.
- (4) מהד' ברודי, אר"ח סי' ט'. וכן באוצר הגאונים, ברכות, חיפה תרפ"ח, עמ' 136.
- (5) רי"ף, ברכות, דפ' ווילנא, דף מד ע"ב.
- (6) סידור רבינו שלמה ברבי נתן הסיג'ילמסי, ירושלים תשנ"ה, עמ' ז.
- (7) רמב"ם הלכות תפילה ונשיאת כפים פ"ז ה"ד.
- (8) פקדת הלויים, מגנצא תרל"ד, עמ' קפה.
- (9) ספר אבודרהם השלם, ירושלים תשי"ט, עמ' מב.
- (10) פסקי רא"ז על מסכת ברכות, פ"ט ה"ג אות ט"ז (מהד' תשנ"ב, עמ' צה).
- (11) מחזור ויטרי, מהד' נירנברג תרפ"ג, סי' פ"ט; מהד' ירושלים תשס"ד, עמ' קא.
- (12) תוספות ברכות מו ע"א ד"ה כל הברכות.
- (13) ספר המנהגות לר' אשר ב"ר שאול מלוניל, ירושלים תרצ"ה, עמ' 21.
- (14) עץ חיים, ח"א, ירושלים תשכ"ב, עמ' שה.
- (15) בית הבחירה עמ"ס ברכות ס ע"ב.
- (16) ספר כלבו, סי' א'.
- (17) רבנו דוד הכוכבי מאישטיילא, ספר הבתים, בית תפלה, שערי תפלה, שער עשירי, אות א' (מהד' הרש"ל, ירושלים תשמ"ג, עמ' רטו).
- (18) תולדות אדם וחווה, נתיב יג חלק ב דף קד טור ד.
- (19) סידור רבנו שלמה, ירושלים תשל"ב, עמ' ו.
- (20) גנוזות, ספר שלישי, ירושלים תשנ"א, עמ' ה.
- (21) פירושי סידור התפילה לרוקח, ח"א, ירושלים תשנ"ב, עמ' יד-טו.
- (22) הלכות הרא"ש, מסכת ברכות, פרק ט' סי' כ"ג; תוספות הרא"ש על מסכת ברכות דף מו ע"ב.
- (23) טור אר"ח סי' מ"ז.
- (24) לקט יושר, אר"ח, עמ' 16; מהד' מכון ירושלים, תש"ע, עמ' כז.

גהת נוסח התפילה לפי סידורים קדומים

"שתרגילני וכו' והדביקני וכו'. כלן צריך לאומרן בלשון רבים, דאיתא בפרק 'תפלת השחר': 'אמר אביי לעולם לישתכלל איניש נפשיה בהדיה צבורא, וכוליה'."

זה היה ביאור חדש בסוגיא, ממחבר בלתי ידוע בספר נדיר שחזר ונדפס רק פעם אחת נוספת בפראג בשנת שפ"ד. לא ניתן היה לצפות שחידוש זה ישפיע על התפילה של המוני בית ישראל. בידי רשימה ארוכה של סידורי אשכנז ופולין מודפסים מכל הדורות, הן לפני הופעת הספר 'אות אמת' והן לאחריו, אשר גורסים כפי המטבע שטבעו חכמים בלשון יחיד, ביניהם מחזור אשכנז מובהק פיזארו רע"ו, סידור פראג רע"ז ורע"ט, סידור טרין רפ"ה-רפ"ו, מחזור אשכנז מובהק סלוניקי שי"א, מחזור לובלין שי"ד, מחזור מעגלי צדק כמנהג אשכנז המובהק סביניטה שי"ז, סדור טיהינגן שי"ך עם פירוש המקובל ר' הירץ שי"ץ, תפלה מכל השנה כמנהג אשכנז המובהק מנטובה שכ"ב, מחזור מכל השנה כמנהג קהלות קדש אשכנז ויניציאה שכ"ח, תפלה כמנהג אשכנז ויניציאה שמ"ז, תפלה מכל השנה כמנהג פולין קראקא שני"ז, מחזור הדרת קודש כמנהג אשכנז המובהק ויניציאה שני"ט, סידור כמנהג אשכנז הנאו שע"א, מחזור מעגלי צדק כמנהג פולין קראקא שע"ה, סידור תפלות הנאו שע"ז, סדר תפלות הנאו שפ"ג, ועוד סידורים רבים מאוד.

הפוסק הספרדי הראשון שציטט את דעתו זו של ה'אות אמת' היה ה'כנסת הגדולה'², ולאחריו מחבר אשכנזי מדייני קראקא, רבי שמואל ב"ר יוסף בספרו 'עולת תמיד', שנדפס בשנת תמ"א.³ על פניו נראה ששני אחרונים אלה פוסקים להלכה כדעת ה'אות אמת' ונהגו כמותו לומר בלשון רבים. אולם אין הדבר מוכח, שכן אחד מכללי ההלכה הוא:

"פוסק שמביא תשובת איזה רב בספרו, אין להכריח שכן דעת המחבר מדקבעה בספרו".⁴

אין הוכחה שהמצטטים את דברי 'אות אמת' הכריעו כמותו, שהרי לא הוסיפו שום דברי סיוע משלהם, אלא הביאום בתור ידיעה, והבוחר יבחר.

מי שבודאי נקט כן למעשה הוא אחד ממדקדקי פולין, רבי שבתי סופר. בסידור התפילה שערך ציין כי הוא הראשון שמנהיג זאת אצל האשכנזים בניגוד למסורת הקדומה שלהם:

"בנמרא, גם באבודרהם ובשאר כל הפוסקים ובסידורים כתוב 'שתרגילני' ודביקני' כלן לשון יחיד – ואני כתבתי זאת כל זה לשון רבים, על פי ספר 'אות אמת'".⁵

לנוכח חידוש זה קמו פוסקים אחדים שהביעו התנגדות מפורשת, כפי שנראה להלן. חידוש זה כנראה לא היה משפיע על סידורים של אשכנזים

(1) ברכות לע"א.

(2) כנסת הגדולה, אר"ח, סי' מ"ז, הגהות הטור: "שתרגילני בתורתך וכו'. נ"ב כתוב בספר 'אות אמת' שצריך לאמרה בשם רבים, דאיתא בפרק 'תפלת השחר': 'אמר אביי לעולם לשתתף איניש בהדי צבורא, וכוליה'."

(3) עולת תמיד, אר"ח סי' מ"ז, ויהי רצון, כתב בספר 'אות אמת': 'צריך לאמרה בשם רבים, כדאיתא פרק תפלת השחר, אמר אביי לעולם לשתתף איניש בהדי צבורא, וכוליה'."

(4) שדי חמד, כללי הפוסקים, סי' ט"ז, סעיף מ"ד.

(5) סדור מה"ר שבתי סופר, ח"ב, בלטימור תשנ"ד, עמ' 20.

הגהת נוסח התפילה לפי סידורים קדומים

כלשהם אלמלא הובא ב'מגן אברהם' בזה הלשון:

"שתרגילני בתורתך, כן הוא בטור. ובספר 'אות אמת' כתב שצ"ל לשון רבים כמ"ש סי' ק"י ס"ד".¹

ידועה זו של המג"א הובאה בכמה אחרונים, והבולט שבהם הוא ה'משנה ברורה'.²

המג"א הכיר את דעת ה'אות אמת' הן מתוך ה'כנסת הגדולה', כפי שהזכירו בסוף דבריו הנזכרים,³ והן מתוך הספר 'עולת תמיד' (המצוטט אצלו כחמשים פעם, תמיד כדי לדחות את דבריו, לרוב בלשון: "דלא כע"ת"). והנה המעיין הישר, יראה שהמג"א לא הורה לומר דוקא בלשון רבים, אלא להיפך. מול ה'כנסת הגדולה' וה'עולת תמיד' שהביאו רק את שיטת ה'אות אמת' לומר בלשון רבים, ראה המג"א לנכון להציג גם את נוסח הטור בלשון יחיד.

ובאמת ה'מגן אברהם' עצמו גרס בלשון יחיד, כפי שמוכח מהמשך דבריו שם:⁴

"אף על גב דבעינן מעין פתיחה סמוך לחתימה, יש לומר דתגמלני חסדים טובים היינו החסד שעושה הקב"ה שמעביר חבלי שינה מעיניו".

הרי לנו שאחר שהביא את שתי הדעות, נשאר המג"א עצמו נאמן לנוסח אשכנז המקורי, ולא שינה ללשון רבים.⁵

פוק חזי שרבי שלמה חעלמא בעל 'מרכבת המשנה', הורה לגרוס כדעת ה'אות אמת':

"אומר 'שתרגילני בתורתך' בלשון רבים, ולא 'שתרגילני'.⁶

אולם משראה את דברי ה'מגן אברהם' הללו, חזר בו, וציין:

"שתרגילני, ובנוסחא שלנו 'שתרגילני', ולפי הנראה שדעת ה'מגן אברהם' שלא לשנות".⁷

הרי לנו שכך הוא הפשט הנכון ב'מגן אברהם', והמייחסים לו תמיכה בלשון רבים תולים בו זאת על מגן, ומניחים את נוסחם על קרן הצבי.

עוד יצוין כי רבי אליה שפירא בספרו הראשון 'אליה זוטא', כתב על נוסח 'שתרגילני בתורתך':

"צריך לאומרה בשם רבים, כדאמרינן בש"ס לעולם ישתתף אינש בהדיה ציבורא".⁸

(1) מג"א סי' מ"ז ס"ק ד'.

(2) משני"ב סי' מ"ז ס"ק י': "ויהי רצון וכוליה – שתרגילנו בתורתך/ לשון רבים [אחרונים]".

(3) על דרכי זו של המג"א כתב הרב חיד"א בשו"ת ברכה, אורח, סי' מ"ז, ד"ה אמנם: "זה ידוע ומפורסם דהרב 'מגן אברהם' היה מעתיק חידושי האחרונים מספר הרב 'כנסת הגדולה' בלי ראות שרש דברי האחרונים בספרהם, כמו שכתב הרב 'יד אהרן' (...) ושאר אחרונים".

(4) שם, ס"ק ה'.

(5) שאר יוסף, ח"ו, ירושלים תשכ"ז, עמ' רצג: "להלכה גם המג"א מודה (...) שכך צריך לגרוס, שכך איתה להלן במג"א ס"ק ד' דתגמלני חסדים טובים/ בלשון יחיד. עד כאן".

(6) שולחן תמיד, ח"א, מכון ירושלים תש"ס, עמ' ט.

(7) שם, הגהות זר זהב.

(8) אליה זוטא, סי' מ"ז ס"ק ג'.

אולם בחיבורו הגדול והמקיף 'אליה רבה' שחיבר לאחר מכן, השמיט דבריו אלה, וכנראה יש דברים בגו.

על כן לא יפלא שאף אחר שנתפרסמו דברי המג"א בשנת תנ"ב המשיכו רוב סידורי אשכנז להביא את הנוסח המקובל והישן בלשון יחיד, כמו אמשטרדם תס"ד, זולצבאך תס"ח, ויניציאה תע"ז, עולת שבת אמשטרדם ת"פ, הומבורג אן דער הא תפ"א, אמשטרדם תצ"ג, דיהרנפורט תצ"ד, ויניציאה תק"ט, אמשטרדם תקי"א, פיורדא תקכ"ד, אמשטרדם תקכ"ז-תקכ"ח, פיורדא תקכ"ט, אמשטרדם תקל"ז, ויניציאה תק"ם ואמשטרדם תקנ"ג.

אפילו אחרי שרוו"ה הדפיס את סידורי רעדעלהיים הפופולאריים משנת תק"ס ואילך, וכלל בו את השינוי הזה, ונגררו אחריו כמעט כל המדפיסים, נשארו כמה מדפיסים נאמנים לנוסח האבות והמשיכו להדפיס בלשון יחיד כמו זולצבך תקס"ב, פיורדא תקע"א וזולצבאך תקע"ט.

יש לציין כי מהדורת מחזורי רוו"ה החשובה ביותר, היא זו המוגהת על ידי רבי אייזיק ברלין בנו של הג"ר אלעזר לאזי ברלין ראב"ד האמבורג, עליה אמרו המומחים כי "מהדורתו של ברלין יכולה להיחשב כמהדורה המושלמת ביותר של המחזור האשכנזי עד היום היום".¹

ר"א ברלין החזיר לתוך מחזורי רוו"ה עצמם את הנוסח המקורי בלשון יחיד, כפי שניתן לראות ב"קרבנות הוא מחזור (... מיד החכם (... הר"ר וואלף היידנהיים ז"ל, ובהגהה יותר מדויקת (... מיד המודקדק הר"ר אייזיק ברלין יצ"ו בהמבורג", האנובר תקצ"ז-תקצ"ט.

זאת ועוד. לא הוכח כלל שהשינוי ללשון רבים אכן נקבע אי פעם על ידי חכמי ישראל המובהקים. ראשית אנו עומדים ומוזהרים מפי רבותינו חסידי אשכנז, ר"י החסיד והרוקח, שלא לשנות אפילו אות אחת מהנוסח המקובל בידם מקדם, כפי שהבאנו לעיל מקצת מדבריהם.

נוסף לכך בענין ברכה זו קיימת אזהרה מפורשת של רבי אברהם בן הרמב"ם:

"אמירת הברכות הנוכרות [=ברכות השחר] בלשון רבים, כמו אלקי הנשמה שנתת בנו, או המעביר שינה מעינינו או שלא שמתנו נויים, וכיוצא בהם, אסורה, כי זהו שנוי הברכה, כפי שבארנו במאמר על התפלה".²

יתירה מזו, טענת ה'אות אמת' שיש להשוות את ברכת 'המעביר שינה' לתפילת הדרך, כבר נדחתה לפנינו על ידי רבינו בעל 'תרומת הדשן', שהקפיד על לשון יחיד בברכת 'המעביר שינה'. לפי עדותו המפורשת של תלמידו:

"אמר 'יהי רצון' של תפילה בלשון יחיד, כיון שכל אחד ואחד אמרו. וכן מצאתי בפרק 'במה מודליקין'³ שרבי מצלי בלשון יחיד, עיין שם, אבל 'יהי רצון' של תפלת הדרך אמר בלשון רבים".⁴

(1) ר"ד גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים, ח"א, ראש השנה, ירושלים תש"ל, עמ' נט.

(2) תשובות רבנו אברהם בן הרמב"ם, ירושלים תרצ"ח, סי' פ"ג, עמ' 124.

(3) שבת ל ע"ב.

(4) לקט יושר, או"ח, עמ' 16; מהד' מכון ירושלים, תש"ע, עמ' כז.

הגהת נוסח התפילה לפי סידורים קדומים

ה'חות יאיר' כבר הכיר את החידוש של ה'אות אמת', לומר ברכה זו בלשון רבים, ודחה את דעתו:

"ויהי רצון, ביעולת תמיד' בשם 'אות אמת' שיאמרו בלשון רבים. וצריך לי עיון, הא תינה ביהי רצון' השני, מה שאין כן הראשון, איך יתכן ברכה אחת חציה ללשון יחיד [שינה מעיני ותנומה מעפעפי'] וחציה ללשון רבים [שתרגילנו בתורתך ודבקנו במצותיך]? ומכל מקום בשניהם לא נהנו כך"¹.

ה'חות יאיר' חזר ודן בענין זה ושאל למה הגמרא מקפידה דוקא על תפילת הדרך שתיאמר בלשון רבים:

"וצריך עיון מיהי רצון' שאומרים בבוקר בלשון יחיד, גם בקריאת שמע דלילה [המפיל'] שאומרים אותן בכל גבול ישראל וב[לא] איסוף בבית הכנסת? ויש לומר דהיא הנותנת הואיל שנתסדו לכלל ישראל בזמן אחד [בבוקר ובליילה] קרובה להתקבל, ואין קפידה בלשון, מה שאין כן תפילת יחיד לצרכו לבה. ונראה לדקדק שם בלשון רש"י קרוב למה שכתבתי"².

כלומר, כאשר רבים מתפללים ביחד ויש איזשהו שיתוף ביניהם, אם מצד המקום או מצד הזמן, כגון 'המפיל' והמעביר שינה, אין המתפלל צריך להזכיר בלשון תפילתו את שייכותו לרבים, מה שאין כן בהולכי דרכים שמצוי שכל אחד הולך לדרכו לבדו, הן מצד המקום הן מצד הזמן, אזי צריך המתפלל תפילת הדרך להזכיר בפירוש גם את הרבים האחרים ולהתפלל עליהם.

חילוק אחר הציע הגאון אדר"ת, מפני מה דוקא בתפילת הדרך יש לומר בלשון רבים ולא בברכת 'המעביר שינה':

הך דברכות כ"ט ב' דצריך למכלל נפשיה בהדי ציבורא, שם מיייר בתפלת הדרך לבד הוא שאמרו כן, משום שכל הדרכים הם בחזקת סכנה, כבירושלמי פ"ב דשבת, ובדרך נבדקים עונותיהם של אדם ופנקסו נפתח. ויעויין שם בבבלי ל"ב א'. והכי נמי כהאי גוונא בחולה, כבשבת י"ב ב', שצריך לכלול עצמו עם הרבים. יעויין כהאי גוונא בעבודה זרה ד' ב':

"לא לצלי צלותא דמוספין בריש שתא בתלת שעי קמייתא ביחיד, משום דלמא מפקיד דינא עליה".

והכי נמי בכל כהאי גוונא. אבל תפלה בעלמא – מה בכך אם יתפלל בלשון יחיד?³

מתנגדים נוספים היו לשיטת ה'אות אמת', ודברים תקיפים מאוד נגדה השמיע אחד מגדולי האחרונים בגרמניה, רבי ישעיה פיק-ברלין:

סימן מו במג"א סק"ד, כן הוא בטור וכוליה. לשון הטור כך הוא כמו שאני מעתיקו פה, בלי שום גרעון חסר או יתיר, וזה לשונו: "כי משי אפיה לימא המעביר שינה מעיני ותנומה מעפעפי ויהי רצון מלפניך וכו' שתרגילני בתורתך", וכוליה, "וחותם בא"י גומל חסדים לעמו ישראל". עד כאן אות באות.

(1) מקור חיים (בכרך), סי' מ"ו.

(2) מקור חיים, סי' ק"י סעיף ד'.

(3) האדר"ת, תפלת דוד, ירושלים תשס"ד, עמ' יג.

ולא ידעתי טעמו של הגאון מג"א ז"ל שלא הזכיר את המוקדמים גם כן, הלא המה הסוגיה דברכות ס' והרי"ף והרא"ש. דנתבאר היטב טפי וכן בהרמב"ם פ"ז מהלכות תפילה, אף על גב דיש שינוי בין הנוסחאות במקצת, אמנם בעיקר המבוקש של 'זיהי רצון' כולם שווין דתפילת יחיד על עצמותו הוא, ולפיכך העתיקו כולם כלישנא דאיתא בגמרא: "זיהי רצון מלפניך ה' אלקי (והרמב"ם ואלקי אבותי) שתרגילני בתורתך ודבקני במצותיך ואל תביאני, וכוליה, וכוף את יצרי, וכוליה, ורחקני, וכוליה, ודבקני, וכוליה, ותנני, וכוליה, בעיני כל רואי ותגמלני חסדים טובים בא"י גומל", וכוליה.

והטעם ברור, דכל בקשות הללו בלשון יחיד נאמרו משום דקאי על הברכה שבירך 'המעביר שניה מעיני ותנומה מעפעפי', שהיא תחילת ברכה, עיין תוספות ברכות מו ע"א דבור המתחיל כל, וברכת 'גומל חסדים' היא סוף הברכה. ולכך אומר 'זיהי רצון' בוי"ו החיבור שברכה אחת היא, כמבואר בפוסקים, ולפיכך כולם בלשון יחיד שמבקש על עצמו נתקנו. מה שאין כן בתפלת הדרך דכתבו כל הפוסקים דלימא בלשון רבים, וכדאביי בברכות כט ע"א, כי היכא דלישתתף בהדי ציבורא, דלא התחיל בצרכי יחיד כלל. ולפיכך טוב לומר בלשון רבים ולא בלשון יחיד.

ולכן אין שום סתירה בכל דברי הראשונים ז"ל שזכרתי, דשפיר כתבו הכא 'שתרגילני' ודבקני, וכל הנך בסיום היו"ד, מטעמא דלעיל. מה שאין כן בתפלת הדרך דצריך לומר בסיום היו"ו בלישנא דרבים. והנה בשיירי כנסת הגדולה שהעתיק המג"א הכא כתב בזה הלשון על דברי הטור "שתרגילני בתורתך" וכוליה, כתב בצידו: כתוב בספר 'אות אמת' שצריך לאומרה בשם רבים, דאיתא בפרק תפלת השחר, אמר אביי לעולם לשתף אינש בהדי ציבורא. ועיין ברמ"ע מפאנו ז"ל סימן ק"ט. עד כאן לשון כנסת הגדולה.

ואם אמנם חפשי במפתחות ובגוף החיבור של רמ"ע מפאנו – ולא מצאתי! אפילו הכי צויתי גם לשומעים לקולי לתור ולחקור בחפוש אחר חפוש – ולא מצאנו! מעתה אף על פי שאיני כדאי להכריע, מכל מקום הדבר מוכרח מעצמו, שאין כח ביד ספר 'אות אמת' לדחות דבריו החתומים באמת. ואיתחזק בד' זימני דלכולי עלמא הוי חזקה סוגיא דברכות והרי"ף והרמב"ם והרא"ש, וכן בתוספות דברכות מו ע"א ד"ה כל, וכוליה, 'ותגמלני' וכוליה. חלילה דנפל תיכלא [=תולע] בכולהו נוסחאי, כל כי הני פעמים מרובות וסגיאיות.

ואי משום קושיא דיליף מתפלת הדרך, הלא גם בלאו תרוצא והפרש ישר שכתבתי למעלה, הלא נודע כי 'שערי תרצים לא ננעלו' (תשובת רמ"א סי' ו').

ועתה תחזי, כי מה שנדפס בסדורי התפלות 'זיהי רצון שתרגילני, וכוליה, ודבקני, ואל תביאני, וכן כלם בלשון רבים, אישתרבוני אישתררב להו מהעתקת כנסת הגדולה שהעתיק המגן אברהם פה.

המורם מן המודע: כל המודה על אמתת הענין וכל המעיין אשר לא יכזב יסכים ויאמר דכך צ"ל: "זיהי רצון מלפניך ה' אלקי ואלקי אבותי שתרגילני בתורתך ודבקני", כוליה, הנוסח בסיום היו"ד.¹

(1) הגהות הגרי"פ, על שו"ע או"ח סי' מ"ו (ילקוט מפרשים על שו"ע מהד' מכון ירושלים, ח"א, עמ' תעח-תע"ט).

גהת נוסח התפילה לפי סידורים קדומים

בדעתו זו של הג"ר ישעיה פיק-ברלין, תמך בעל ערוך השלחן:

"יש שאומרים כל היהי רצון בלשון יחיד: 'שתרגילני בתורתך ודבקני במצותיך ואל תביאני, וכוליה, ויש שאומר שטוב יותר לומר בלשון רבים: 'שתרגילנו, ודבקנו, ואל תביאנו, כמו בתפלת הדרך בסי' ק"י (מג"א סק"ד בשם 'אות אמת'). אבל בטור הגירסא בלשון יחיד, וכן עיקר, שהרי ברכת יחיד היא, ותחלת הברכה בלשון יחיד, 'המעביר שנה מעיני, וכן כל ברכות השחר כמו 'שעשה לי כל צרכי, ולא דמי לתפלת הדרך שנתקנה בלשון רבים." (הגרי"ב)

ובסידורים נדפס בלשון רבים, וכן ההרגל בפי העולם, ובאמת אין אנו יכולים לעמוד על טעמו של דבר, שיש ברכות בלשון יחיד, כמו "שעשה לי כל צרכי", "המעביר שנה מעיני", ויש בלשון רבים, כמו "פוקח עורים, מלביש ערומים, אוזר ישראל", שאומרים על הכלל ולא על עצמו בפרטיות.

מיהו על כל פנים בגמרא ורמב"ם וטור ברכה זו כולה בלשון יחיד. וצריך עיון למה נדפס בסידורים בלשון רבים.¹

הרי לנו דברים מפורשים יוצאים מפי הערוך השלחן, שלמרות שפשט כמעט בכל העולם לומר בלשון רבים מפני שמצאו זאת במג"א, וכן הוא הנוסח בכל הסידורים המאוחרים שהכיר, העיקר הוא לגרוס כפי הגירסא הישנה.

יש אמנם הנתלים בדבריו הקצרים של המשנה ברורה: "ויהי רצון, וכוליה 'שתרגילנו בתורתך' לשון רבים [אחרונים]",² ועליהם התפלא רבי מאיר יוסף כ"ץ בספרו 'שאר יוסף':

הג"ר ישעיה פיק (...) מרעיש בדברי טעם על הסידורים ששמו עליון למטה, ומסיק להלכה שכל מודה על האמת יודה שצריך לומר ויהי רצון הראשון בלשון יחיד. עד כאן. ואני מוסיף שאף שתמה על המג"א שלא הביא את הקודמין, מכל מקום להלכה גם המג"א מודה לו להג"ר ישעיה פיק שכך צריך לגרוס, שכך איתא להלן במג"א ס"ק ה' דתנמלני חסדים טובים בלשון יחיד. עד כאן.

ועל כן אתמה על הגה"צ בעל 'משנה ברורה' שכתב בס"ק י' זה לשונו: "ויהי רצון, וכוליה, 'שתרגילנו בתורתך לשון רבים (אחרונים)". עד כאן לשונו, והשמיט לגמרי את כל הדעות האלה ועבר על צעקת הגרי"פ בשתיקה. וצריך עיון גדול, כי אף שבכל הסדורים הגרסא בלשון רבים וכן בסדור 'דרך החיים', מכל מקום נשמעה צעקת הגרי"פ, וגם במג"א מצאתי בלשון יחיד כנ"ל.

ואולי מפני שכולי עלמא כבר נהגו לאמר בלשון רבים לכן, סתם כן ב'משנה ברורה' בשם אחרונים. וראיתי בסדור רב עמרם גאון וכתוב שם 'שתרגילני בתורתך, וכוליה, הכל בלשון יחיד, כדברי הגרי"פ, הרי שהשיג הגרי"פ ז"ל את האמת, וקושטא קאי.³

(1) ערוך השלחן, א"ח, סי' מ"ז סעיף ח'.

(2) משנ"ב סי' מ"ז ס"ק י'.

(3) שאר יוסף, ח"ז, ירושלים תשכ"ז, עמ' רצג-רצד.

ראוי לציין כי הספרדים, שמהם יצא השינוי ללשון רבים והם שהנהיגוהו לראשונה, וכך נדפס בסידוריהם במשך דורות רבים, חזרו בימינו ברובם למטבע שטבעו חכמים, ומדפיסים את הברכה בלשון יחיד. אזכיר לדוגמא כמה סידורים כאלה שמצאתי בספרייתי, מהם סידורים של הרבנים המפורסמים ביותר בעולם הספרדי: מועדים לשמחה, בגדאד תרס"ז; תפלת ישרים, ירושלים תש"י בערך; קול יהודה, ירושלים תש"ן; קול מציון, ירושלים [תש"ן בערך]; סידור יוסף חיים, ירושלים [תש"ן בערך]; קול יעקב, עם פסקי ר"מ אליהו, ירושלים תשנ"ג; יחזה דעת, בנוסח ר"ע יוסף, ירושלים תשנ"ה; תפלת יעקב, עם פסקי ר"ע יוסף, ירושלים [תשנ"ה בערך]; איש מצלית, בני ברק תשנ"ו; תהילת יצחק, ירושלים [תש"ס בערך]; כונת הלב, פתח תקוה תשס"ב.

המפתח להבנת המהפך הזה בעולם הספרדי נמצא בדברי 'כף החיים', שסיכם את הסיבות העיקריות לצורך לחזור לנוסח המקורי בלשון יחיד:

"המעביר חבלי שינה מעיני", וכוליה. כן הוא גירסת הגמרא שלפנינו, כולם בלשון יחיד: "המעביר חבלי שינה מעיני, ותנומה מעפעפי, ויהי רצון", וכוליה, "שתרגילני בתורתך, ותדביקני במצותיך", וכוליה. וכן הוא ברמב"ם פ"ז מהלכות תפלה דין ד', וכן הוא בטור וב'לבוש' סעיף ד'.

אמנם בספר 'אות אמת' כתב שצריך לאומרה בלשון רבים, דאיתא בפרק 'תפלת השחר': "אמר אבבי לעולם לישתתף אינש בהדי צבורא", וכוליה. והרב החסיד 'בן איש חי' ז"ל פרשת וישב אות י"א כתב, דיש לומר כולם בלשון יחיד, כנוסחת רז"ל בש"ס. וכתב דכן הוא בסידור הרש"ש ז"ל, יעויין שם. אין לשנות מנוסח הש"ס שבידינו שהוא בלשון יחיד, וכן ברמב"ם וטור ושולחן ערוך ולבוש, כנזכר לעיל.

ומה שכתב 'אות אמת' שצריך לאומרה בלשון רבים, דאיתא בפרק 'תפלת השחר' וכוליה, אין ראיה מזה, דיש לומר, דזה דוקא היכא דלא איתמר בש"ס בהדיא בלשון יחיד, אבל היכא דאיתא בש"ס בהדיא בלשון יחיד, כמו בנידון דידן, אין לשנות, דאפשר שיש סוד בדבר, וכמו שכתב האר"י ז"ל ב'שער הכונות', דף א' ע"ג, דכל הי"ח ברכות הם רמזים נפלאים אל אורות עליונים.¹

על דברים אלה נוסף, כי אין ספק שאילו ראו כל האחרונים הללו, השוללים את השינוי ללשון רבים, את דברי ה'רוקח' וסיעת הראשונים שלפנינו, עם כל הסידורים הקדומים הנ"ל, וכן את דברי ר"א בן הרמב"ם ותרומת הדשן המפורשים, ונוסף להם את פסקו הנחרץ של החות יאיר, היו כותבים דבריהם ביתר שאת ויתר עוז.

לסיכום, כל פוסקי אשכנז שדנו בענין זה, ורוב פוסקי שאר ארצות, הורו לומר בלשון יחיד, כפי המסורת והקבלה מקדם קדמתה.

(1) כף החיים, סי' מ"ז ס"ק כ"ג.

הגהת נוסח התפילה לפי סידורים קדומים

1.

ניתן להוכיח שבזמן הראשונים בכל מקום אמרו בלשון יחיד, ואף לטעון שאילו היה לפני האחרונים כל הידיעות שבידינו כיום היו פוסקים אחרת, ולכן מוטל עלינו לשנות את המנהג שנהגו בו בדורות האחרונים כל בני אשכנז בכל מקום, אך עדיין נשאלת השאלה: מי בדורנו מוסמך לחלוק למעשה על דעת גדולי הדורות האחרונים ולעקור מנהג שנקבע על ידם?

כבר הוכחנו לעיל כי מעולם לא היה מי מגדולי הדורות שאי פעם הורה שחובה לשנות מלשון יחיד ללשון רבים. ה'מגן אברהם' התיר לומר את הנוסח של ה'אות אמת', והיתר זה הועתק בספרי כמה אחרונים, אך המג"א בעצמו המשיך לומר בלשון יחיד, בעוד רבותינו חסידי אשכנז הזהירו שלא לשנות אות אחת מנוסחם; רבי אברהם בן הרמב"ם אסר להדיא לומר ברכה זו בלשון רבים; ה'תרומת הדשן' וה'חות יאיר' דחו לשון רבים להדיא. וגם אחר שנתפשט לשון רבים הורו הגר"פ, האדר"ת, ה'בן איש חי', ה'ערוך השלחן' ו'כף החיים' לחזור לנוסח הישן והמקורי של לשון יחיד. ואם כן לשון רבים מעולם לא היה מוסכם, לא נתקבל בכל הסידורים שאחר המג"א, ולכמה דעות פשט שלא כדיון, ולכן אין לו תורת מנהג, ודאי לא עבור בני פראנקפורט שבהוראת רבותיהם הקפידו להתפלל לפי הנוסחים הישנים.

סידורי הספרדים, שמהם יצא שינוי זה, כבר החזירו את הנוסח הישן בלשון יחיד, ולא חששו לשאלה הזו, ואם הספרדים החזירו את מנהג אבותיהם, כל שכן שראוי לבני אשכנז לעשות כמותם, שמלכתחילה השינוי בסידוריהם נעשה בניגוד לדעת רבותיהם.

אבל גם אלמלא מחאתם של פוסקי אשכנז, יש ליכור שהכלל הלכתא כבתראי אינו תופס כאשר האחרונים לא ראו את דברי הראשונים ולא דנו בדבריהם.¹

2.

למה הוחזרו נוסחים ישנים השנויים במחלוקת רבותינו הראשונים? למשל נחלקו אם ראוי לומר בחתימת נוסח 'אשר יצר': 'רופא כל בשר', או: 'רופא חולי כל בשר'. הנה נוסח הגמרא לפנינו (ברכות ס'): 'רופא כל בשר', והרא"ש גרס: 'רופא חולי כל בשר'. (בביאור הגר"א או"ח ו' כתב שכן היא דעת הרי"ף, וצ"ע שבר"י לפנינו הוא להיפך וכמ"ש במעדני יו"ט שם), וב'מעדני יום טוב' שם כתב שלמעשה אין לנהוג בזה כהרא"ש. ויעוין בזה באורח חיים סימן ו' בשולחן ערוך ו' במגן אברהם' ובביאורו. ועיין שם במשנה ברורה ששתי הנוסחאות

(1) בענין זה כתבתי פרק גדול בפני עצמו, שאין כאן מקומו.

אמיתיות, וחלילה למחוק אחת מהם. והנה ניתן אולי להוכיח שנטיית גדולי אשכנז היתה לומר רופא חולי כל בשר, אך כנראה גם זה לא מוחלט, עיין שם בימזן אברהם בשם 'האגודה' לומר: 'רופא כל בשר', וכן היא גם דעת התו"ט בזה שהובאה לעיל.

בעיה הלכתית לא קיימת כלל גם לשיטת המפקקים בנוסחים הישנים. הלא השואל בעצמו הזכיר את דברי ה'משנה ברורה', ונביאם פה במלואם: "רופא חולי – ב"ח ושל"ה ומטה משה' כתבו שאין לומר 'חולי' רק רופא כל בשר, וט"ז כתב דשני הגירסאות הן נכונות, וחלילה למחוק אחת מהן".¹ אז מה עוול מצא בסידור 'תפילת ישורון' שנקט 'חולי' על פי הסידורים הישנים ונוסח אשכנז המקובל מקדם? למה נדרש הימנו לקבל את הדעה יוצאת דופן באשכנז ולהשמיט מילה זו, מול המסורת הפשוטה באשכנז שגרסו אותה?

ניתי ונחזי. קדמוני אשכנז נקטו 'חולי', על פי נוסח הגמרא שבידם.² וכן היא גירסת רב סעדיה גאון,³ והנוסח המקובל אצל רבותינו הראשונים באשכנז שמפיהם אנו חיים, הראב"ה,⁴ הראב"ן,⁵ הרא"ש,⁶ 'על הכל',⁷ וכן הוא במחזור וורמיישא משנת ל"ב, סידור כמנהג אשכנז כת"י משנת ס"ג בערך,⁸ תפלת שחרית לחול כ"י אשכנז מאה י"ד-ט"ו,⁹ ועוד כהנה וכהנה ספרי ראשונים ומקובלים בארצות אחרות.

גם כמה מגדולי חכמי פולין ובוהמיה עדיין נקטו כן, כמו הרמ"א,¹⁰ מהר"ל¹¹ והלבוש.¹² וכן נדפס בדפוסים בוהמיה ופולין הקדומים כמו פראג רע"ו, פראג רע"ט, לובלין שי"ד, קראקא שנ"ז, קראקא שע"ה, יוצרות כמנהג פולין ויניציאה שצ"ו, ומאוחר יותר המשיכו כמה סידורי 'מנהג פולין' להדפיס 'חולי' בתור נ"א, ביניהם: אלטונא תק"ד, מחזור כמנהג פולין זולצבאך תק"ל, אלטונא תקל"ב, ווען תקנ"ג, מחזור כמנהג פולין זולצבאך תקנ"ד. אף הב"ח העיד כי "נכתב בכל הסדורים שלפנינו רופא חולי", וכן העיד הדרשיה כי "נוסח שלנו רופא חולי כל בשר", למרות ששניהם ביקשו להשמיט מילה זו.¹³

בדפוסים סידורי אשכנז המובהקים הופיעה מני קדם המילה 'חולי' כחלק מוחלט בנוסח הברכה, כמו פיזארו רע"ו, טרין רפ"ה-רפ"ו, סאלוניקי שי"א, מעגלי צדק סביוניטה שי"ז, טיהינגן ש"ך, מנטובה שכ"ב, ויניציאה שכ"ח, ויניציאה שמ"ז, מחזור הדרת קדש ויניציאה שנט"ט, האנאו שע"א, האנאו שע"ו,

- (1) משנ"ב סי' ו' ס"ק ה'.
- (2) עי' דקדוקי סופרים עמ"ס ברכות ס ע"ב.
- (3) סדור רב סעדיה גאון, ירושלים תש"א, עמ' פח.
- (4) ספר ראב"ה, ח"א, סי' קמ"ו.
- (5) סידור המיוחס לראב"ן, גנוזות, ח"ג, ירושלים תנש"א, עמ' ד.
- (6) רא"ש עמ"ס ברכות, פ"ט סי' כ"ב.
- (7) ספר על הכל, סי' א'.
- (8) סרט בספסל מס' 32500.
- (9) כת"י בהמ"ל מס' 4459.
- (10) דרכי משה, ארי"ח סי' ו' ס"ק ב'.
- (11) מהר"ל, גבורות השם, פרק ס"ה.
- (12) לבוש ארי"ח סי' ו' סעיף א'.
- (13) ב"ח ארי"ח סי' ו' ס"ק ג' ודרשיה שם ס"ק א'.

הגהת נוסח התפילה לפי סידורים קדומים

האנאו שפ"ג, אמשטרדם תכ"ז, סדר תפלה כמנהג אשכנז ופולין תמ"ז, זולצבאך תס"ח, ויניציאה תע"ז, ווילהרמשדארף תע"ט, זולצבאך תקנ"ד,¹ וכך הוא הנוסח בכתב יד תפלה נדבת הקצין התורני כהר"ר זעקיל לאטר מפפד"מ בשנת תקמ"א.²

הסידורים הראשונים באשכנז שהשמיטו את המילה 'חולי' היו אלה שהיתה להם זיקה למנהג פולין המאוחר, כפי שנראה ברשימה דלהלן: תפלות מכל השנה כמנהג פולין רייסן ליטא פיהם מערהרין ואשכנז אמשטרדם ת"ז, תפילה מכל השנה כמנהג אשכנז ברלין ת"ס, ספר מהדורא בתרא של עבודת בורא חברו מוהר"ר שמעון עקיבה בער מוינא זולצבאך תס"ז, בית תפלה ע"י ר' זלמן הענא הרז"ה בעיר יעסניץ תפ"ה.

אחרי שרז"ה אימץ את ההשמטה חדרה ההשמטה לסידורי אשכנז נוספים כמו אמשטרדם תצ"ג, הומבורג-פר-דער-ה"א תצ"ז, אמשטרדם תק"ב, פיורדא תקכ"ד, ועוד כהנה וכהנה, עד שאחרון הכביד, שנקט כן רוו"ה בכל סידוריו ומחזוריו שהדפיס ברעדעלהיים, ומני אז נתקבל הרושם המוטעה שכך הוא מנהג אשכנז מקדם. מאידך גיסא, אחרי שרוו"ה השמיט מילה זאת מדפוסי רעדעלהיים שלו, החזירה בסוגריים ר' אייזיק ברלין במהדורתו המשובחת והמוגהת של מחזורי רוו"ה, שהדפיס בהאנובר בשנים תקצ"ז-תקצ"ט.

והנה ב'ספר האגודה'³ לא מופיעה המילה 'חולי' בנוסח ברכתו, והמג"א ציין כי "משמע באגודה" שאין גורסים אותה, ולא ציין בודאות כי כן גרס האגודה, אולי חשש שזו השמטת המעתיק.⁴ אולם באגודה הובאה גם גימטריא מ"ג של מספר התיבות הכולל של ברכת 'אשר יצר', שממנה משמע שאין גורסים את המילה 'חולי', כי יחד אתה מגיע מנין התיבות למ"ד. ואכן מקור הדברים הוא ככל הנראה בפירושי סידור התפילה לרוקח, בהם נזכרת גימטריא זו ונשמטה המילה 'חולי',⁵ אך הדברים שם מעורפלים, מפני שהובאו בהם כמה חשבונות, לא ראי זה כראי זה, ועורך פירושי סידור הרוקח השתמש כנראה במקורות שונים, שאין לדעת איזה מהם הוא המכריע. על כל פנים מצד המנין מ"ג במקום מ"ד, אין הוכחה להיעדר המילה 'חולי', כי כבר ביאר ה'תרומת הדשן:

"מזה שאומר העולם שאין להקפיד אם חסר אחד במניין בנימטריא (...) הביא ראיותם מזה שפירש רש"י בפרשת ואתחנן⁶ על 'ונושנתם - והקדים שתי שנים, וכוליה. מדצריך להקדים שתי שנים, שמע מינה שאינו די בשנה אחד, ולמה? אלא על כורחך שמע מינה שאין להקפיד אם חסר אחת בנימטריא."⁷

כלל זה היה מקובל בידי כמה מרבתינו הראשונים.⁸

(1) בשני האחרונים בתור נ"א.

(2) כת"י בהמ"ל מס' 4812.

(3) ספר האגודה, עמ"ס ברכות, סי' ר"ט.

(4) מג"א סי' ר' ס"ק ג'.

(5) פירושי סידור התפלה לרוקח, ירושלים תשנ"ב, ח"א, עמ' ג-ה.

(6) דברים ד, כה. ועי' גיטין פח ע"א; סנהדרין לח ע"א.

(7) לקט יושר, ח"א, ברלין תרס"ג, עמ' 4; מהד' מכון ירושלים, שעלבים תש"ע, עמ' ב.

(8) כגון שבלי הלקט, סי' ר"ח: "בנמטרי" לא קפדין על אחת חסר או יתר"; דעת זקנים מבעלי התוספות, בראשית מוח, ה': "אפרים ומנשה עולין בנימין ראוהו ושמעון אחד יותר"; מנהגי מהר"ש מנוישטט, סי' קל"ד: "אמר מהר"ש ז"ל שכתוב בשכל טוב (...) שאסתר היתה בת ע"ה שנה במעשה דפורים, כי הדסה בני' ע"ד ועוד יש שנה וילוף נ"ב מקראי".

לעומת זאת רבו הגדול של הרוקח רבי יהודה החסיד, שממנו קיבל את נוסחי התפילה, גורס 'חולי' להדיא,¹ ואף אם נניח שהרוקח השמיט את המילה 'חולי' ור"י החסיד גרס אותה, דברי הרב ודברי התלמיד, דברי מי שומעין?

ואם כי היוסף אומץ הביא להלכה את דעת פוסקי פולין להשמיט את המילה 'חולי';² בא החות יאיר' ודחה דבריהם וקיים את המנהג לומר 'חולי'.³ אף רבי יעקב עמדין הכריע שיש להחזיר את המילה 'חולי' למרות שרוב המדפיסים בימיו כבר השמיטוה,⁴ אלא שמדפיסי סידור 'בית יעקב' שעל פי ר"י עמדין שהופיע בווארשא תרמ"א, שיבשו וסירסו הרבה בסידורו זה, כידוע, וגם פה הכניסו את המילה 'חולי' בסוגריים, שלא כדעתו והכרעתו.

נוסח 'רופא חולי' כל בשר' היה שגור גם בפי מרן החתם סופר' זצוק"ל, שהשתמש בו לברכת העם בדרשת ערב יום כפורים.⁵

למרות שהדברים מחוורים שעיקר מנהג אשכנז הוא לגרוס 'חולי', עם כל זה במהדורה הראשונה של 'תפילת ישורון' באה המילה 'חולי' בסוגריים מתוך התחשבות במשמטים, ואפשר להמשיך כך גם במהדורות הבאות, או להקטין את גודל האותיות של מילה זו כפי שנעשה למשל בסידור הומבורג-אן-דער-הא תפ"א.

אבל גם מי שמדפיס את המילה 'חולי' ברצף אחד עם שאר התיבות, אין עליו שום תלונה, וזכות כל רבותינו הגדולים באשכנז שהורישו לנו נוסח זה תעמוד לו להירפא מכל חולי.

ח.

גם על זה יש לדון, האם מוטל עלינו לשנות נוסחאות על פי מחקר הקובע מה היתה דעת ראשוני אשכנז בנושא.

"לשנות נוסחאות על פי מחקר". זה לא נשמע טוב. עולם הישיבות אינו מוכן ש'מחקר' ו'חוקרים' יקבעו עבורו בעניני הלכה, והצגת הדברים בסגנון זה, שיש בו צליל של זלזול, מטילה דופי בחכמי פפד"מ שהורו להתפלל לפי נוסח הסידורים הישנים. כל ההולך בדרכם צריך לחזר אחרי הסידורים הישנים, כדי להתפלל במטבע שטבעו חכמים, ואין הוא "משנה נוסחאות על פי מחקר".⁶

בכלל יש לשאול שאלה רבתי: מתי עמל התורה ובירור האמת נקרא 'אסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא', ומתי הוא נקרא 'מחקר'?

(1) ספר חסידים, כתי"י פארמא, סי' תמ"ו: "אשר יצר את האדם, רופא חולי כל בשר".

(2) יוסף אומץ, סי' ר"כ.

(3) מקור חיים, אר"ח, סי' ו' ו' סעיף א' ד"ה רופא חלי כל בשר.

(4) עיי' סידור עמודי שמים, אלטונא תק"ה, ובלוח ארש לר"י עמדין, מהד' יצחקי, תשס"א, עמ' כ.

(5) ספר הזכרון מאת רבינו משה סופר זצוק"ל בעל 'חתם סופר', ירושלים תשי"ז, עמ' ק, דרשה בשנת תקנ"ב: "שנת רופא חולי כל בשר לפ"ק".

(6) זאת כשם שלא ראוי לומר על המוני המתפללים המורגלים בנוסחים המיוחדים שמקורם בצנזורים ומשכילים, שהם "מעדיפים נוסחאות של נוצרים ורפורמים".

הגהת נוסח התפילה לפי סידורים קדומים

כאשר רבי שבתי סופר, ר' עזריאל ובנו ר' אליהו מווילנא או רבינו יעקב עמדין ביררו על פי סידורים שונים, ודקדוקים במקראות, מה לדעתם הוא התבן ומהו הבר בנוסח התפילה, נחשב זאת לכשר והגון.

כאשר ר' וולף היידנהיים ור' זליגמן בער – בסידורי רעדעלהיים שלהם – חיבלו בנוסח הישן על פי סברות המשכילים ושיקולי דקדוק מקראיים מפוקפקים, קיבלנו את 'הנוסח המקובל' היום, ממנו מתלהבים נוטשי הנוסח המקורי, והוא בעיניהם 'שיבתי' וצודק ונקי מכל מחקר כביכול, "כיון שכך נוהגים כולם", כולל רב גדול פלוני או אלמוני.

כאשר סידור 'אזור אליהו' הרכיב נוסח כעין פאזל של נוסחים הלקוח מסידורי פולין בתקופה מאוד מסויימת, כדי לבנות מזה נוסח הגר"א, מחמת שלא קיים מספיק מידע מתוך משנת הגר"א עצמו לגבי נוסח תפילתו, – קיבל הסידור את הסכמתם של רבנים גדולים דפקיע שמייהו, ואין עליו שום דופי של 'מחקר'.

אולם כאשר סידור 'תפילת ישורון' הוגה לאור סידורים ישנים ודברי הפוסקים המרובים – הוא מוגדר כמשנה נוסחאות על פי 'מחקר'.

מי לנו גדול מרבינו ה'חפץ חיים', שעשה פעם 'מחקר' רציני מאוד בבירור נוסח התפילה, שלא מבייש שום 'חוקר' בן זמננו, כפי שניתן לראות בבירור שלו לגבי סיום ברכת מעין שלוש, בו דחה את הנוסח המאוחר המיוחס ל'מגן אברהם':

"ב'מגן אברהם' מסיים בנוסח הברכה: 'ברוך אתה ה' על המחיה ועל הכלכלה, וכמו שהובא נוסח זה בטור ואבודרהם. לא העתקתיו, דכבר כתב ה'בית יוסף' על דברי הטור שמי'הלכות גדולות' והרמב"ם וסמ"ג מוכח בהדיא שלא לחתום רק ב'ועל המחיה'. וכן הוא גם כן נוסחת ה'רי"ף והרא"ש, וכן נמצא בשם רבנו חננאל, הובא ב'שבלי לקט' ו'אור זרוע', וכן הביא ב'שבלי לקט' בשם רש"י מ'ספר הפרדס', וכן כתב ה'ריא"ז שנוסח זה עיקר, וכן הוא ב'רוקח' ו'כל בו' ורבנו ירוחם, וכן משמע גם כן בחידושי רשב"א. ותמהני על 'מגן אברהם' ו'הלבוש' שהעתיקו נוסח הטור, שהיא דעת יחידאה. וכבר השיג עליה ה'בית יוסף'. והנה באמת בספר 'מקור חיים' להגאון מליסא כתב שטעות סופר הוא ב'מגן אברהם' במה שסיים 'ועל הכלכלה'. וגם בספר 'מעשה רב' בהנהגות הגר"א משמע גם כן שלא יאמר 'ועל הכלכלה'. והנה ביד אפרים' ראיתי שמצדד קצת לאמר, ונשאר בספק מחמת שראה איזה מעתיקים שהעתיקו בהנוסח כ'מגן אברהם' ו'לבוש'. וברור אצלי, שאילו ראו כל הני ראשונים – לא היה אצלם שום ספק בדבר. וכן בסדור הגר"ז נוסחתו גם כן לבסוף רק 'על המחיה'".¹

הנה מחקר כזה הוא דרכה של תורה ודוגמא לבקשת האמת, והוא מותר ונחוץ ומכריע להלכה, כפי שהראה לנו ה'משנה ברורה'. ולכן גם יוצאי פפד"מ המקפידים על נוסח אשכנז הישן, על פי הוראת רבותיהם ואזהרת קדמוניהם נזקקים לסידור מוגה ובדוק על פי סידורי אבותיהם וקדמוניהם.

מ.

מה יקרה אם מחר נמצא כתבי יד שיגלו לנו שהרבה מראשוני אשכנז סברו להיפך?

להיפך ממה? מנוסחי הראשונים? ראשית, אין לדיין אלא מה שעינו רואות.¹ ועוד, יש יותר סיכוי שנמצא כתבי יד שיגלו לנו שאחרונים סברו להיפך מסידורי זמננו בכמה פרטים, כמו שמצינו למשל בכתבי האדר"ת שהגיעו לדפוס בשנים האחרונות.² עם כל זה, אין מתפללי זמננו חוששים לכך, אלא מתפללים בכל סידור שנקרה לידיהם, בלא לבדוק אחריו כלום.

והיה כי יתגלה שרבותינו הראשונים סברו להיפך ממה שאנחנו עושים, יתכן מאוד שנצטרך לציית להם, כפי שכתב רבי חיים פאלאג'י:

"מנהג שנהגו על פי סברת הפוסקים האחרונים, ושוב נדפסו ספרי הראשונים שחולקים על זה, אפשר לומר דבכהאי גוונא יש לנו לבטל מנהגם, ואילו היו רואים ספרי הראשונים לא היו נוהגים כן"³

וכן "כתב הרב הגדול מרן זקני [ר' רפאל יוסף חזן] (...) כי יש מנהגים שנהגו מחמת שלא נגלה בימיהם ספרי הפוסקים, אבל בימינו שזכינו שנדפסו תורתן של ראשונים מה שלא נגלו לראשונים, אין בזה לומר שיתחשב מה שנהגו מנהג, דאילו היה נראה להם לא נוהגים"⁴.

י.

בסידור זה יש התחשבות גדולה מאוד בגדולי אשכנז ולא בפוסקי ארצות אחרות. זוהי צרות אופקים. האם בכל הלכה שבתורה קנה המידה יהיה דעת גדולי אשכנז בנושא ותו לא?

ודאי שכך, כי הסידור מיועד בראש ובראשונה עבור יוצאי ארץ אשכנז. עבור ספרדים ובני עדות אחרות, אין דעת גדולי אשכנז קנה המידה, אבל היא קבעה, קובעת ותקבע עבור בני אשכנז, וזהו תמצית המושג של 'מסורת בני אשכנז'. כבר הדגישו זאת כמה וכמה מגדולי רבותינו, ואביא לדוגמא את דברי ק"ז מרן ה'חתם סופר' ז"ע:

"מורי ורבותי וחבירי ואבותי הקדושים נוחי נפש, ואשר המה חיים עורנו (...) תהילה לה' יתברך ידם רב להם, וגדולים וטובים הם (...)

(1) בבא בתרא קלא ע"א.

(2) בעיקר בספר תפלת דוד: אוצר פירושים חידושים והערות על סידור התפלה, מאת הג"ר אליהו דוד רבינוביץ תאומים, ירושלים תשס"ד. ועיין בספרו הר המוריה – אזני ירושלים – ילקוט דוד, ירושלים תשס"ו, עמ' רלד, שכתב בשולי בירור נוסח אחד בתפילת שבת "ומה מאד ראוי לאנשי כנסת הגדולה, אשר להם יד ושם בבתי הביבליאטיקן [=ספריית] הגדולים, לתור אחרי הנוסחאות בזה, אולי צדקה השערתינו".

(3) ר"ח פאלאג'י, משא חיים, מנהגים, מערכת ר', סעיף רכ"ח.

(4) ר"ח פאלאג'י, שרית לב חיים, או"ח, סי' קכ"ח, ד"ה הא לא מילתא היא.

הגהת נוסח התפילה לפי סידורים קדומים

רוב מנהגם על פי רב עמרם גאון (...) ורבי יואל, ורבי אפרים בבונא, ובעלי התוספות, ורש"י, ומהר"ם מרוטנבורג, והרא"ש והטור, ומה אאריך בזה (...) מנהגיהם משונים הרבה מהסכמת רמ"א, כי דבריו נאמרו על מנהג פולניא, והם לא שינו מנהגם הקדום בשביל זה".¹

מורגל היה בפיו של הג"ר דוד צבי הופמאן בעל 'מלמד להועיל' זצ"ל: "אנשי פרנקפורט צודקים בכל מה שהם אומרים, אפילו אם הוא נגד השולחן ערוך, הלא מנהג פפד"מ ישן מהשולחן ערוך במאות שנים". תלמידו הג"ר יונה מרצבך זצ"ל, שהעיד על כך, היה מורה על פי כלל זה הלכה לתלמידיו וציין כי "פראנקפורט קדמה לוויילנה במאות שנים".²

גם הג"ר שמעון שוואב זצ"ל, זקן רבני אשכנז בדור האחרון שהדריך אותי אישית בפתיחת בתי הכנסת בארץ ישראל, הורה להמשיך במסורת אשכנז ולא להחליפה בפסקי המ'שנה ברורה' ודומיו, באמרו שמסורת אשכנז קדומה בהרבה לדעות האחרונים שהובאו במשנה ברורה'.

הדברים אמורים במפורש לגבי נוסח התפילה המקובל מקדמונינו, כפי שהדגיש רבי יוסף יוזפא האן נוירלינגן בעל 'יוסף אומץ' שהיה מחברי בית הדין של השל"ה בפפד"מ: "בחרתי לי לומר כנירסת מהר"ם [מרוטנבורג] שהיה מארצנו וגם מהר"ל (...) [אף כי] במנהגים [של ר"א טירנא] ומהרמ"א בהגהת שו"ע גורסים [אחרת] (...) ואין בידי להכריע, רק שאנחנו בני אשכנז נעשה כמו שהנהיגו אותנו חכמי מדינתנו הנ"ל, ובני פולין יעשו כחכמי מדינתם".³

יא.

האם כך ננהג גם בהלכות שבת או נדה וכדומה? האם למשל נפסוק שאשה שלא בדקה ב' פעמים ביום א' וביום ז' מימי שבעת הנקיים לא עלתה לה טבילה, משום שכך היתה דעת הרוקח ורבים מגדולי אשכנז, נגד הכרעת השולחן ערוך והפוסקים?

דעה זו ידועה בין הפוסקים כשיטת הסמ"ג, שהיה מחכמי צרפת. ואף כי העתיקו את פסקו זה הרוקח⁴ והמרדכי,⁵ לא החמירו כן שאר רבותינו הראשונים שבאשכנז, הרא"ש,⁶ הטור⁷ והאגור.⁸ גם האחרונים באשכנז הורו כדעת השו"ע שעלתה לה טבילה בבדיקה אחת ביום ראשון ובדיקה אחת ביום

- (1) שו"ת 'חתם סופר' החדשות, סי' י.
- (2) הרב יונה מרצבך: פרקי חיים, בני ברק תשס"ד, עמ' 107-108.
- (3) יוסף אומץ, סי' תתק"ע.
- (4) ספר הרוקח, סי' ש"ז ד"ה שכחה.
- (5) ספר המרדכי, ה' נדה, רמז תשל"א.
- (6) רא"ש, נדה, פ"י ה"ה.
- (7) טור יו"ד סי' קצ"ו אות ד'.
- (8) ספר האגור, סי' א' שע"ו.

גהת נוסח התפילה לפי סידורים קדומים

שביעי, ביניהם ה'חתם סופר'¹; ה'ערוך לנר'²; ומרא דהלכות נדה רבי שניאור איסקינד גונדרשהיים ראב"ד פפד"מ ואב"ד טריר בספרו הגדול 'מקור חיים ותפארת צבי'³.

ואכן אילו היו רבותינו אלה פוסקים כדעת הסמ"ג, באמת היינו צריכים לחוש לפסיקתם, כי "אין חכמה ואין תבונה ואין עצה לנגד ה'".⁴ זה היה ברור מאז ומתמיד שבני אשכנז כפופים לפוסקי אשכנז, כמו שכתב ה'קרבן נתנאל' לפום שיטפיה:

"עם היות שהרמב"ם והרשב"א והר"ן וה"ה והרמב"ן סוברים (...) מכל מקום אנו בני אשכנזים גרירן אחרי חכמי אשכנזים, הלא הזה הר"מ [מרוטנבורג] והרא"ש".⁵

והנה מה שאנו דבקים בהוראות ר"י החסיד והרוקח בעניני תפילה, אין זה מחמת שהכרעה כמותם בכל דבר וענין, אדרבה, הלכה כרבינו הרא"ש, כפי שהעיד ה'בית יוסף':

"יש לפסוק כבתראי לעולם, זולת מקומות ידועים, ועל כלם כהרא"ש, שכן כתבו חכמי אשכנז כהרא"ש נהנין ברוב דוכתי, שהוא בתרא ונימוקו עמו".⁶

ועוד העיד ה'בית יוסף', "שכל בני ספרד ובני אשכנזים סומכים על הרא"ש בהוראתם, ובפרט באיסור והתר אחרי דברו לא ישנו".⁷

כך מצינו באמת בכתביהם של גדולי אשכנז, כגון רבי משה יצחק מציא בעל יפה נוף:

"מפורסם בארץ אשכנז, לנהוג ברוב אחר הרא"ש".⁸

בעל 'תוספות יום טוב' חיבר את שני חיבוריו על הלכות הרא"ש, 'מעדני יום טוב' ו'דברי חמודות' במטרה המוצהרת "שאז יסורו בני ישראל למשמעת הרב רבינו אשר ז"ל, ומינה לא יזונו".⁹ ה'חות יאיר' מסר כי "קבלתי שהגאון הישיש מהר"ר פנחס הורוויץ, שהיה אב"ד בפולדא וסוף ימים אפילאנט בפראג, מופלא ומופלג מאד בהוראות ופסקים, שהיה כל לימודו בהרא"ש, ופסק אחריו כאלו ניתן מסיני".¹⁰

- (1) שו"ת 'חתם סופר', יו"ד, סי' קע"ח.
- (2) שו"ת בנין ציון, ח"א, סי' ע"ד.
- (3) מקור חיים ותפארת צבי, אופיבאך תקנ"ח, סי' קצ"ו, מקור חיים ס"ק ל"ח. ועיי' נחל אשכול, ח"א, עמ' 107-108.
- (4) משלי כא, ל.
- (5) שו"ת תורת נתנאל, סי' ל"ח, ד"ה תשובה.
- (6) שו"ת אבקת רוכל, סי' י"ח. ושם הוסיף: "וגדולה מזו כתב כמוהר"ר לוי ן' חביב זל"ה כדאיתא בבית יוסף דף קמ"ו סי' רט"ו שבספרד קבלו להרא"ש לרבן, ובמקום שיש חכם שהוא רבן חייבים לנהוג כמותו, ואפילו במקום רבים וראיתי תשובת הרשב"א סי' (קנ"ג) [רנ"ג] ע"ש ואפי' אם שלש אלה לא היו בו: רבן, ובהרא"ה, ונימוקו עמו – מי חכם שבעבור כבוד עצמו ימעט כבוד הרא"ש ובנו?".
- (7) שו"ת אבקת רוכל, סי' קצ"ה.
- (8) שו"ת יפה נוף, אר"ח, סי' ל"ב.
- (9) הקדמת בעל המחבר ספר מעדני יום טוב ודברי חמודות על מסכת ברכות.
- (10) שו"ת חות יאיר, סי' קכ"ג.

הגהת נוסח התפילה לפי סידורים קדומים

העיד רבינו דוד אופנהיים בעל 'נשאל דוד':

"בני מדינת אשכנז נגזרים אחר פסקי הרא"ש ז"ל".¹

הן הן דברי רבי צבי אשכנזי בעל 'חכם צבי':

"הרוצה לסמוך על הרא"ש, יש לו אילן גדול להשען עליו, וביותר אנו בני אשכנז שרוב מנהגינו על פי דעת הרא"ש".²

وهוא אשר כתב רבינו יעקב נתנאל ווייל בעל 'קרובן נתנאל':

"שדדתי וסקלתי תלמי הרא"ש (...) אנו בני אשכנזי' אומרים עליו: בו חסיתי!".³

לפיכך בכמה מחלוקות ראשונים אין בני אשכנז נמשכים אחר הרוקח אלא אחר פסקי הרא"ש, בפרט כשרוב חכמי אשכנז סברו להדיא כהרא"ש.⁴ דעת חסידי אשכנז מכרעת באופן מוחלט דוקא באותם עניינים בהם יש אצלם קבלה מדורות הקודמים, כפי שהעידו על עצמם, שנוסח התפילה קבלה בידם איש מפי איש עד אנשי כנסת הגדולה, ורק מחמת כן הזהירו כל כך מלסטות ממנו. וכבר כתב מרן ה'חתם סופר' זצוק"ל, כי במקום שלרבינו הרוקח יש קבלה, הולכים אחריו כולם, כגון בשיעורי תורה, "שכל דבריו דברי קבלה, ועליו סמכו הקדמונים, ונמשכו אחריו הרא"ש והשור".⁵ ועוד בענין תיקוני תשובה קבע מרן ה'חתם סופר' זצוק"ל כי הרוקח "ידוע כי כל דבריו דברי קבלה".⁶

וכן כתב רבינו השל"ה:

"התשובה שכתב בעל הרוקח לכל עון ולכל חטאת, הם דברי קבלה".⁷

וכך קבע ה'נודע ביהודה':

"התעניות בתשובת המשקל לפי תשובות הרוקח, שדבריו דברי קבלה, ואין לדמות דבריו לדברי האחרונים".⁸

לכן הרא"ש עצמו התפלל לפי נוסחם של הרוקח ורבותיו שקיבלוהו איש מפי איש מאבות העולם, ואשרי ההולכים בעקבותיהם ולא משנים מקבלתם.

יב.

לגבי חידושי דקדוק של משכילים, היה בזה נידון נרחב בין גדולי הפוסקים לענין אמירת הגשם בסגול או בקמין, ונחלקו בזה גדולי דורנו, דעת מרן הג"ר שלמה זלמן אויערבאך זצ"ל כמובא בספר הליכות שלמה – תפילה

(1) שו"ת נשאל דוד, אה"ע סי' י"ד (עמ' ע"ה).

(2) שו"ת חכם צבי, סי' ט'.

(3) קרבן נתנאל, קארלסרווא תקט"ו, הקדמה.

(4) עיי' לדוגמה פרק נטילת ידים לפני קידוש או אחריו, בספר שרשי מנהג אשכנז, ח"ב, עמ' 274-287.

(5) שו"ת חתם סופר, אור"ח, סי' קכ"ז.

(6) שו"ת חתם סופר, אור"ח, סי' קע"ג, ושו"ת 'חתם סופר', יו"ד, סי' ד'.

(7) של"ה, מס' ראש השנה, פרק דרך חיים תוכחת מוסר, אות ק"ל.

(8) שו"ת נודע ביהודה, מהדו"ק, אור"ח, סי' ל"ה.

הגהת נוסח התפילה לפי סידורים קדומים

בנידון, וכן דעת רשכבה"ג מרן בעל האביעזרי זצ"ל היתה לשנות מנוסח המחדשים ולהחזיר עטרה ליושנה, ומאידיך להבחלה דעת מרן הגר"ש אלישיב זצ"ל היתה שאין לשנות מהמקובל. למה הסידור אינו נוקט כשיטת הגר"ש"א, לנקד הגשם בקמ"ץ, הלא כך מנוקד בסידורי רעדעלהיים שהוגהו בידי החכם ר"וו היידנהיים?

נכון שגם ב'קהל עדת ישורון' בושינגטון-הייטס בסידור הש"ץ הנוסח הוא 'הגשם' בקמ"ץ, על פי סידורי רעדעלהיים, אך אין זה כמנהג פפד"מ. כבר הורה לי רבינו הג"ר שמעון שוואב זצ"ל, לא להיגרר אחר שינויים ופשרות שנתקבלו בקהילתנו בושינגטון-הייטס, אלא לחזור למנהג המקורי שהיה קיים בפפד"מ.

כבר הורו מרבית הרבנים בדור האחרון לחזור לניקוד המקורי של מילת הגשם. אתחיל תחילה מרבינו הג"ר יונה מרצבך במכתבו אל הרב חיים קרויס מחבר הספר 'מכלכל חיים בחדש' לביורר הניקוד הנכון של המילה 'גשם':

"חיפשתי ומוצאתי בספר דברי קהלת' המודיע מנהגי תפלות ק"ק פראנקפורט דמאיין (...) על פי רישום יומי מדוקדק בשנים תקע"ח-תקע"ט (...) שם (עמ' 336) במנהגי שמיני עצרת: ומוריד הגשם הגימ"ל בסגול' עם הערה לעיין בהערותיו להלן. ושם בהערותיו לזה (עמ' 358): 'הנכון הגשם ג' בסגול' כבסידורים ישנים וכמנהג, ולא כה"ה [היידנהיים] המקמ"ץ (...) לפי שאיננו הפסק (...) ועל כן גם כשמשיע החזן לפני תפלת מוסף איך יאמרו הקהל בתפלתם, יאמר 'הגשם' הגימ"ל בסגול', אף שמפסיק אז!"¹

בעקבותיו כתב אל אותו המחבר הג"ר שמואל דוד הכהן מונק:

"ההרגל לומר מוריד הגשם בקמ"ץ (...) ואמנם היה קשה לי לשנות גירסא דינקותא שלי (...) אבל בדבר זה אחרי ששמעתי דעתו של הרה"ג ר"י מערצבאך שליט"א (שהוא מבקר גדול) קבלתי את השענות. ושיניתיו את מנהגי. ואף על פי שלא נתייבבה עדיין טענתי דתימה דאין זה עולה על הדעת כי רוו"ה ור' זעליגמאן בער נמשכו בצורה עוותת אחרי מי שקדם להם בזה. מכל מקום הא אין לדיין אלא מה שענינו ראוות, ולכן שיניתיו לומר בסגול"ל"²

יתירה מזו כתב נושא כליו של מרן היחתם סופר' זי"ע, הג"ר יששכר דוב גאלדשטיין בעל 'ליקוטי הערות' על שו"ת 'חתם סופר':

"מברר מספרי גדולי' האחרונים שהנוסח הנכון הוא לומר 'משיב הרוח ומוריד הגשם' בסגול' ולא בקמ"ץ (...) וכן נדפס בסידורים ומחזורים ישנים מימות עולם, והשינוי מסגול' לקמ"ץ בא רק בזמן האחרון לפני כמאה וחמישים שנה ממדקדק אחד, ואחריו נשתרבו נוסח זה לשאר הסידורים, וישן מפני חדש הוציאו. וברור שכל המחזיק בנוסח הישן חוזר למנהג אבותיו משנות קדם, ולא באתי בזה אלא כיהודה ועוד לקרא, שאין לחוש בזה לשינוי מנהג"³

(1) במכתבו בספר מכלכל חיים בחדש, ירושלים תשמ"ב, עמ' מא.

(2) מכלכל חיים בחדש, עמ' נא.

(3) שם, עמ' מה.

הגהת נוסח התפילה לפי סידורים קדומים

הסכים עמו רעהו הגאון הגדול רבי נתן געשטעטנער בעל 'להורות נתן':
 "קבץ כעמיר גורנה מפי סופרים וספרים גאוני קמאי ובתראי ז"ל,
 שהנכון הוא לומר בתפלת שמונה עשרה 'משיב הרוח ומוריד הגשם'
 גשם בסגול ולא בקמץ – והנה אמת נכון הדבר כי דברי גאוני עולם
 אינם צריכים חיזוק (...) וכבר הביא (...) מסידורים ישנים שכתוב
 בסגול, וכן ראיתי בסידור המקובל מו"ה הירץ ש"ץ ז"ל שנדפס בשנת
 ש"ך – והוא מהסידורים הראשונים שבאו בדפוס בחיי חיותם של
 רבותינו הבית יוסף והרמ"א ז"ל – וגם שם נקוד בסגול. וכן בסידור
 'קרנן מנחה' (דפוס פיורדא תקי"ח). וכבר העיד הגאון בשו"ת שמן
 רוקח (מהדורא תליתאי או"ח סי' ל"ב אות ג') 'שהחזיקו כל ישראל
 בשנים קדמוניות לומר 'ומוריד הגשם בסגול', וכן נדפס בכל הספרים
 הקדמונים. ועל דבר שחשש מע"כ נ"י אם רשאי לשנות לומר בסגול
 למי שנהג לומר בקמץ, הנה אדרבה מי שאומר בקמץ הוא המשנה
 ממנהג הקדמונים"¹.

גם גדולי פוסקי הדור הסכימו לכך, כפי שעולה מדברי מרן הגרש"ז
 אויערבאך:

"הנני בא כיהודא ועוד לקרא, להודיע דאף שעד כה הייתי רגיל לומר
 'הגשם' בקמץ תחת הגימל, ברם לאחר שקראתי את כל האמור (...)
 התחלתי לומר בסגול, כי הדקדוק היותר גדול וחשוב הוא לשמוע
 דברי חכמים אשר דעתם דעת תורה"².

וכן כתב הפוסק הגדול בדורו הג"ר יצחק יעקב ווייס בעל 'מנחת יצחק':
 "יש לאחזוקי טיבותא (...) על אשר יגע וטרח לקבץ מפוזרות בדברי
 גדולי האחרונים בצדקת הצדיקים דמעיקרא בנדון אמירת בחורף
 'משיב הרוח ומוריד הגשם', הגימל של 'הגשם' בניקוד סגול, כנדפס
 בכל הסידורים ומחזורים הישנים, עד שמדקדק אחד הדפיס סידור
 בניקוד קמץ תחת הגימל, כדון כל מפסיק (...) ועי' בתשובה מאהבה
 (ח"א סי' צ') מה שכתב כן בנדונו, וז"ל: 'כאשר זה באמת מובחר
 שבראיות, דבר המקובל בידנו דור אחר דור כמה מאות שנים, נסמוך
 גם כן על סדורי תפילות מכל ערי אשכנז ופולין, וכוליה. עד כאן
 לשונו, והוא הדין בנידון דידן"³.

זו גם דעתו של לבהל"ח מרן פוסק הדור הגר"ש וואזנער בעל 'שבט הלוי'
 זצוק"ל:

"ראה ראיתי את אשר אסף וליקט איש טהור (...) בענין נוסחאות
 הזכרת גשם וטל (...) וגם אני בעניי כך קבלתי מהמדקדקים שלא
 לאמר בקמץ, וכך אנו נוהגים מעודינו, ובמרוצת הדורות נעשו שינויים
 בלתי מתקבלים על דעת והמקובל בסידורים השונים (...) ואין צריך
 להאריך, כי כבודו עשה מלאכתו בשלמות, וראוי לברכו על זה"⁴.

(1) שם, עמ' מט.

(2) שם, עמ' נא.

(3) שם, עמ' מג.

(4) שם, עמ' נא.

הגהת נוסח התפילה לפי סידורים קדומים

החרה החזיק אחריו תלמידו הגדול הג"ר משה הלברשטאם זצ"ל:

"נדבה רוחו הטהור ועוסק בקדשים, להחזיר עטרה ליושנה בנוסח התפילה בדבר הזכרת הנשם והטל בנקודותיו, והנה (...) הדברים מבוארים לכל בר בי רב וצורבא מדרבנן שיש לחזור למנהג הוותיקין מקדמת דנא (...) באמירת הנשם נראה בעליל ללא צל של ספק שנשתרבה המנהג לומר בקמץ שעל ידי שהמשכילים שלחו ידם בנוסח המקובל מדור דור ודורשיו לומר בסגול והם ששינו לשונם ומלבושם וכו' גרמו לשיבוש זה ובמילא מי שנוהג כך הוא מנהג בטעות, שראוי ונכון לבטלו, ואין צורך בהתרה כו', וכמבואר בשו"ע יור"ד סימן ר"ד ס"א, ויעו"ע שם בסימן רל"ב ס"ו, וכפי שכבר האריכו למענתם רוב מנין ורוב בנין של גאוני וגדולי הדור שליט"א. ומי שמחזיק עדיין בטעותו לומר נשם בקמץ עליו לשנות ולחזור למנהג הוותיקין שאמרו בסגול, ואדרבה מי שממשיך לומר בקמץ הוא המשנה ממטבע שטבעו חכמים הקדמונים, ועליו להביא ראיה".¹

דעתו זו של הגר"ש וואזנער צוק"ל הובהרה גם בענין דומה:

"אודות נוסח 'שובה אלינו', או 'שובה עלינו' במוסף דשלוש רגלים אשר נתעורר בזה הרב ר' אליעזר וייספיש שליט"א. הנה ודאי ניכרים דברי אמת, כאשר מובא באבודרהם שהנוסח 'שובה עלינו' (...) וכאשר מעידים בזה כשמנים סדורי ומחזורי תפלה ישנים, והעיקר שנאון יעב"ץ זי"ע החזיק נוסח זה של עלינו לעיקר, ומע"כ מביא בשם המדקדק המפורסם ר' ואלף היידנהיים ז"ל שחזר בסוף ימיו ואמר 'שובה עלינו' וכך הדפיס, ובודאי הדברים נוסים לכך. אולם אין בידי להרעיש גם על האומרים 'שובה אלינו', כי כך היה רגיל בתקופה אחרונה".²

הנה לימד בעל 'שבט הלוי' זכות על בני זמננו המתפללים בנוסח המחודש מחמת ההרגל, ונמנע מלהרעיש עליהם, אבל ודאי שלדיו אין להרעיש על המתפללים בנוסחים הישנים, אדרבה, הוא מחזק את ידיהם.

כמותו הורה הגאון ר' משה שטרנבוך שליט"א:

"אשר שואל מהו הנוסח הנכון במוסף ג' רגלים, 'שובה עלינו' בהמון רחמך, או 'שובה אלינו'? הנה בסידורים הנפוצים אצלנו הנוסח הוא 'אלינו'. אמנם בקדמונים ובהרבה סידורים מדוייקים הנוסח הוא 'עלינו', כגון בנוסח רב סעדיה גאון, הירוקח, 'מחזור ויטרי' וכן בחיד"א, ביעב"ץ, וסידור הרב אשר עם דברי הקדוש האריז"ל, וב'מחנה לוי' סלאוויטא תקפ"ו, סידור הגרש"ז, 'בית השואבה' מגדולי הספרדים. והנה ידוע דמקור הנוסח 'אלינו' הוא מדברי המשכיל יצחק סטנוב, ונתפשט בזמן האחרון, ואם כן ודאי צריך להחזיר עטרה ליושנה את הנוסח המקובל, 'שובה עלינו', וראוי לחזק ולעודד המשתדלים בכך".³

(1) מכתב הגר"מ הלברשטאם, בתוך ספרו של ר"ח קרויס, ברכות החיים, ירושלים תש"ם, עמ' נב.

(2) שו"ת שבט הלוי, ח"י, סי' כ"ה.

(3) תשובות ונהגות, ח"ד, סי' קי"ב.

הגהת נוסח התפילה לפי סידורים קדומים

לגישה זו הסכים הגאון הגדול ר' נסים קרליץ שליט"א, במכתבו שכתב יחד עם חברי בית דינו:

"ראינו קונטרסיו בענין 'מוריד הגשם' שבהם הוכיח שהנוסח שהיה מקובל בישראל משנים קדמוניות היה 'הגשם' בסגול, והשנוי בא על ידי מודקדים שעליהם נאמר 'אל תקרב אל פתח ביתה', ונכונים דבריו. וזכות נתגלגלה על ידו לברר את הנוסח האמיתי בתפילה, ויהי רצון ששומע תפילה ישמע תפילתנו וכבודו יזכה לזכות את הרבים בדרך ישראל סבא".¹

וכבר כתב כתב גאון ישראל רבי יעקב קמנצקי זצ"ל:

"הגשם בקמין (...) נשתבש הקהל אחרי שראו מודפס בסידורים (...) שהוא ממקור מושחת, ובודאי שמנהג בטעות אינו צריך התרה, ואדרבה מצוה רבה לבטלו".²

ומי לנו גדול מעטרת ישראל רשכבה"ג מרן הגרא"מ שך זי"ע, שמראשית דרכנו נסך בנו עוז ותעצומות בהחזרת עטרת אשכנז ליושנה,³ שכתב גם הוא את דעתו הרמה בענין זה:

"הנה הראני כבוד הרבני מלא דעת בתו"י מהור"ר חיים קרויס שליט"א מירושלים עיה"ק ספרו אשר הולך ומדפיס לזכות הרבים בענין שמזכירים גבורת גשמים 'משיב הרוח ומוריד הגשם', אשר בספרן של גדולי האחרונים כתבו 'הגשם' צריך להיות סגול תחת הגימל, וכך נהגו כל ישראל מאז ומתמיד לומר כן, רק אחר כך יצא מודקק אחד לחלוק ולחדש להגיד בקמין תחת הגימל, והלא הכלל בידנו שכל המשנה ידו על התחתונה, והרבה ספרי האחרונים הראו טעות, ומנהג ישראל תורה היא, וחדש אסור מן התורה, ובפרט בתפלה ששגורה היתה בפיהם לומר בסגול, אין לסמוך על מי שהוא לשנות, ובטח קבעו שבסגול הוא על פי הדקדוק. ולזה אסף הר"ח הנ"ל מאלה שמדברים וכתבו בענין זה להחזיר עטרה ליושנה (...) באתי גם אני בדברים קצרים לעודדו ולחזקו בפעלו הטוב לזכות הרבים, ויתברך שיתקבלו דבריו בזה".⁴

עד כאן דברי רבינו הגדול, ומהם למדנו כי נוסח שהשתנה לפני מאתיים שנה ונפוץ בכל בית ישראל ראוי לדחותו מכח הכלל "שכל המשנה ידו על התחתונה (...)" ומנהג ישראל תורה היא, וחדש אסור מן התורה".

הרי לנו שיעור מאלף בדעת תורה.

חכמי ישראל אלה שיבחו את מבררי גירסת 'הגשם' או נוסח 'שובה עלינו', כשהם בעצמם אימצו את מסקנותיהם, אף אם הורגלו אחרת בנעוריהם.

כך דרכם של מבקשי אמת – לקבל את האמת ממי שאמרה, ואדרבה, בראותם לראשונה את דברי חכמי ישראל מדורות עברו, ראו מצוה לשמוע לדבריהם, ולא נאחזו ב'נוסח מקובל'.

(1) מכלכל חיים בחסד, עמ' לח.

(2) מכתב הגר"י קמנצקי, בספר ברכת החיים, עמ' פח.

(3) ראה, משיחי השקר ומתנגדיהם, מהדורה שניה, בני ברק תשס"ט, עמ' 18-23.

(4) מכלכל חיים בחסד, עמ' לט-מ.

הגהת נוסח התפילה לפי סידורים קדומים

וכמו שנעשה בענין ניקוד 'הגשם' או הגירסה הנכונה ב'שובה עלינו', ראוי לעשות בכל מקום אחר בסידור, ולבקש את האמת מפי חכמי הדורות. וב"ה שהננו רואים התחלה של שינוי לטובה בכמה סידורים בני זמננו שהחזירו כמה נוסחאות נוספות כמו 'שהם משתחווים להבל וריק', 'למשומדים אלתהי תקוה' וכיו"ב. על כן לא נדחה את דבריהם הברורים של כל הפוסקים האלה, שהיא המתאימה לדרכם של רבותינו שבאשכנז מפיהם חיים בני אשכנז.

יג.

דעת הגריש"א היתה שאין לשנות מהמקובל, וכפי שהבנתי מבאי ביתו, לא משום שנוסח זה 'נתקדש' אלא משום שאם נתחיל לחטט בנוסחאות אין לדבר סוף, ויש בזה פרצה בדורנו דור יתום.

איני יודע מה אמרו באי ביתו של מרן רבינו הגריש"א זצ"ל ומה ניתן להבין מדבריהם, אמנם זאת פירסם בדפוס תלמידו המובהק, ידיד נעורי, הרה"ג ר' בן ציון קוק שליט"א, כי נשאל הגריש"א:

"יש נוסחאות בתפילה, שבסידורים עתיקים נמצא הנוסח שונה משלנו, כגון בתפילת שלש רגלים שאנחנו אומרים 'שובה אלינו', ובכל הסידורים הישנים הנוסח 'שובה עלינו', ודעת הרב שליט"א שלא לשנות מהנוסח הרגיל אצלנו, אף שכנראה ברור שהוא טעות".

השיב מרן הגריש"א:

"אם אומר 'אלינו', זה לא טוב? (בתמיהה), כבר קידשו את הטעות!"¹

הרי לפנינו שאפילו שינויים שנתחדשו על ידי יצחק סאטאנוב, כמו 'שובה אלינו'², שכולי עלמא מודו שהם באמת טעות³, לדעת מרן פאר הדור הגריש"א "נתקדשה הטעות", ולכן מורגל הוא להמשיך להתפלל בהם. עם זאת לא אסר הגריש"א את החזרת הנוסחים הישנים לאלה ההולכים בשיטת שאר הפוסקים. ניחאי מה שנתפרסם בשמו בהקדמת סדר סליחות מפורשות 'באר יעקב':

"במהדורה זו תוקנו טעויות הדפוס שהיו נפוצות בדפוסים הנמצאים בידנו, ובמספר מקומות תוקן הנוסח מפני גרסאות משובשות או שהושלמו ההשמטות שהושמטו מפני אימת הצנזורה. על פי הנחיית פוסק הדור מרן הגרי"ש אלישיב שליט"א, עוד במהדורה הראשונה, תוקן הנוסח במקרים האמורים אך ורק במקום שנמצא שהנוסח הנכון הודפס לפחות פעם אחת באחד מן הדפוסים המקובלים על שלומי אמוני ישראל"⁴.

- (1) רב"צ קוק, פניני תפילה – פסקי הלכות וחיידושים שנשמעו מפי פוסק הדור מרן רבינו הגרי"ש אלישיב זצ"ל בהלכות תפילה, ירושלים תשס"ט, עמ' פז-פח.
- (2) סידור ויעתר יצחק, יצחק סאטאנוב, ברלין תקמ"ה, דף קא ע"ב; ויעתר יצחק, פסקי ההגהות על סדר התפילה, יצחק סאטאנוב, ברלין תקנ"ב, דף לה ע"ב, סי' שע"ג.
- (3) עיי' מאמרו של הרב אליעזר ויספיט, 'שובה אלינו' בהמון רחמוך או שובה עלינו, קובץ בית אהרן וישראל, גליון מח, אב-אלול תשנ"ג, עמ' קיח-קכא.
- (4) סדר סליחות מפורשות 'באר יעקב' כמנהג ליטא, ירושלים תשנ"ה, על ידי הרב חיים צבי פנט, עמ' 9.

הגהת נוסח התפילה לפי סידורים קדומים

הרי ברור שגם מרן רבינו הגדול הגריש"א זצ"ל אינו מחייב להתפלל לפי הנוסח המוטעה רק מחמת שפשט בכל הדפוסים המאוחרים, ואינו אוסר לברר מהו הנוסח הנכון מחשש חיטוטי שכבי, ואדרבה, לאור הוראותיו הודפסו הנוסחים הישנים שיש להם מקור בדפוס אחד לפחות. ואפושי פלוגתא לא מפשינן, כאילו דעתו מהופכת לגמרי מדעת שאר הפוסקים.

והנה ב'תפילת ישורון' אין מילה אחת מהנוסחים הישנים שלא נדפסה בכמה וכמה סידורים כשרים ומהוגנים ששימשו את שלומי אמוני ישראל. לכן אין זה מוצדק להשתמש בשמו הנערץ של פאר הדור מרן הגריש"א זצ"ל כדי להתנגד לנוסחים הישנים.

יד.

בבית הכנסת 'קהל עדת ישורון' ברמות הצועד לאורו של מרן הגריש"א אלישיב זצ"ל, צריכים לכאורה לנהוג כדעתו בעניני נוסח הסידור, רק מאחר שבמשך השנים התקבל באופן כללי שלא כקו זה, אמינא שאין לשנות ולהחזיר את הגלגל אחורנית.

בית הכנסת ברמות נוסד כהמשך וסניף לבתי הכנסת שקדמוהו בבני ברק וקרית ספר, שנוסדו על פי פסקי רשכבה"ג מרן החזון איש זי"ע ובהדרכתם של פוסקי הדור מרן הגר"ש וואזנער זצוק"ל, שר התורה מרן הגר"ח קנייבסקי שליט"א ולהבחל"ח הגאון הגדול מרן הגר"ח פ' שיינברג זצ"ל, ולדידם אין הבדל בין בני ברק לירושלים, ואין מנהג ארץ ישראל הדוחה את מנהג אשכנז. ויש בזה צד של "הנשאל לחכם וטימא, לא ישאל לחכם ויטהר; לחכם ואסר, לא ישאל לחכם ויתיר"¹. ופסק הרמ"א כי הוא הדין "אם התיר הראשון וכבר חלה הוראתו, אין לשני לאסור מכה שקול הדעת"².

מרן הגריש"א כאשר הביע את תמיכתו האינתנה בפתיחת בתי כנסת כמנהג אשכנז, לא נאמר לו כלום מהוראת הגאונים הנ"ל, וביקש מאנשי רמות שלא לעשות קידוש בבית הכנסת (שלא כהוראתם), והבהיר שזו בקשתו היחידה מהם שאינה כקבלת אבותינו שבאשכנז, ולא הורה כלום בעניני נוסח התפילה ודקדוקיה.

טו.

נראה לומר שכל נוסח שנשתרש אצל מרבית הציבור ויש לו בית אב בדברי גדולי הפוסקים אין בכוחו לשנותו.

נוסח שהשתרש אצל מרבית הציבור מחמת המדפיסים ושלא מכח מסורת, אין לו תוקף של 'מנהג שאין לשנותו', וגם אם נמצאה לו אסמכתא בדברי פוסק אחרון, אין אומרים 'הלכתא כבתרא' כאשר האחרון לא ראה את

(1) כמבואר בברייתא עבודה זרה ז' ע"א.

(2) רמ"א יו"ד סי' רמ"ב סעיף לא.

הקמאי ולא דן בדבריהם, מה גם כאשר פוסקי אשכנז הורו להדיא שלא לשנות מהנוסח הישן. ולכן אין מקום לדחות את מסורת גדולי הפוסקים הראשונים והאחרונים באשכנז, מחמת איזו גירסא מאוחרת.

ותמיהה גדולה אני תמה על דוחי נוסח התפלה המקורי והמדוייק, לנוכח המאמצים הרבים שנעשו בדורנו לתור אחר נוסחי הספרים המקוריים בכל התורה כולה. קם מפעל כביר כמו 'רמב"ם פרנקל', שכל מגמתו לשחזר את הנוסח האמתי של ספר היד החזקה, כמו כן נדפסו מהדורות משובחות של ספרי רבותינו הראשונים, כגון חידושי הרשב"א והריטב"א, על פי כתבי יד ודפוסים ישנים, למען נכיר את דבריהם המדוייקים.

סביב רמב"ם פרנקל ודומיו, יש תמימות דעים והכרה כללית בחשיבות הדיוק המוחלט בדברי הרמב"ם האמתיים, גם במקום שגדולי האחרונים עמלו ליישב את גירסאותיו המשובשות ולחזקן בסברות וביאורים, ולא ידוע על מאן דהוא שיקום ויאמר בלשון השואל:

"כל נוסח שנשתרש אצל מרבית הציבור ויש לו בית אב בדברי גדולי הפוסקים אין בכוחנו לשנותו".

אדרבה, הג"ר משה פיינשטיין בעל 'אגרות משה' בהסכמתו למהדורת רמב"ם פרנקל כתב להדיא:

"הוא טוב מאד לחכמי התורה לרבנן ותלמידיהון העוסקים בתורה ומתעמלים בה, ורוצים להגיע לעומקה של ההלכה, בין להבנת למוד הסוגיא, בין להוראת הדין להלכה ולמעשה בכל מקצועות התורה, להדפיס ספר היד החזקה של הרמב"ם שיהיה מוגה ומדוקדק כפי שהשיג הרבה כתבי יד של הרמב"ם".

לעומת זאת השואל מפקפק בצדקת המתייגעים להגיה את הסידור על פי ספרי הקדמונים, גירסאותיהם והקפדותיהם, למרות שדיוק נוסח התפילה חשוב שבעתיים מגירסאות רבות בחיבורים קדומים אחרים, היות והמתפלל לפי נוסח שלא יצא מאנשי כנסת הגדולה ותקנות חז"ל, הריחו "משנה מומטבע שטבעו חכמים", ולפי אזהרת חסידי אשכנז "תפילתו אינה נשמעת", ו"אוי לו בזה ולבא", רח"ל.

טז.

אם נמצא לגבי נידון זה או אחר מכתב של רב באשכנז שהתנגד לנוסח מיוחד כלשהו, אי אפשר לדון שכן היתה דעת כל רבני אשכנז, וכמו שאם נרצה בעוד מאה שנה לברר את דעת רבני בני ברק בנושא הלכתי מסוים ונמצא מכתבים מכמה מרבני בני ברק, אין זה אומר כמובן שכך היתה דעת כולם, וכו'.

כמו שיש ויכוח עקרוני בין החסידים והמתנגדים אם ראוי להתפלל בנוסח אשכנז או ספרד, וזו אינה דוקא שאלה על פרט זה או אחר בנוסח, גם בענייננו אין הנידון סביב דעה ספציפית של רב זה או אחר על מילה מסויימת, אלא שאלה עקרונית, האם ללכת אחר הנוסח העתיק שנמסר לנו מדור דור, או

הגהת נוסח התפילה לפי סידורים קדומים

ללכת לפי שינויים ותיקונים שהציעו חכמים שונים בדורות המאוחרים. חכמי פפד"מ הכריעו להמשיך את המסורת הישנה, וזו אינה דעה אישית של רב זה או אחר.

י"ז.

מומלץ שלא יוציא את הסידור בלי שיהיו עליו הסכמות כתובות מגדולי הדור. גם אם בעל פה ניתנו הסכמות לדבר, לולא הסכמות בכתב יש כאן משום פריצת גדר שיבואו מחר אינשי דלא מעלי ויוציאו סידורים מחקריים כאלו ואחרים ויאמרו התיירו פרושים את הדבר.

וכי סידור 'תפילת ישורון' יש בו משום פריצת גדר לאינשי דלא מעלי? סידורים של אינשי דלא מעלי יש עד אין מספר. אף אחד לא חיכה לסידור 'תפילת ישורון', כדי למצוא תירוץ להוציא סידור משובש. ידועים לי עשרות סידורים כאלה, שנדפסו מאז ימי ההשכלה ועד ימינו אלה, ולדאבוננו דוקא סידור רעדעלהיים נגדר אחריהם, ולא סידורו של הרב הופמייסטער, שהוא הכי רחוק משיבושיהם.

ודאי שהסכמה היא דבר מועיל ביותר. וכאשר 'מכון מורשת אשכנז' ישלים את מפעל בירור נוסחי הסידור, עם כל המקורות לכל נוסח, יוכל להביאו לעיונם של חכמי הדור למטרה זו. עם זאת, יש כמה סידורים כמנהג פולין וליטא עם תיקוני נוסח משמעותיים שהופיעו בזמננו בלא הסכמה כלל (כגון 'תפלה ברורה' ו'סידור ווילנא'), ולא נפסלו מחמת זה, אדרבה, הם נפוצים מאוד בעולם הישיבות.

למיטב ידיעתי אין בסידורו של הרב הופמייסטער שום נוסח שלא לקוח מסידורי אשכנז המקוריים. בודאי אם חלילה תימצא בו בשגגה מילה אחת מחודשת, יתקן אותה.

והנה, דוקא כל אותם סידורים מרובים הנפוצים כיום, ששובשו בעליל בידי הצנזורים והמשכילים, אינם זקוקים להסכמה כלל.

עולם הפוך ראיתי.

היות ומזרעא דמרנן ר' עקיבא איגר ומרן ה'חתם סופר' זצוק"ל קאתינא, ועל אדני דרכם הברורה יסדנו את בתי הכנסת כמנהג אשכנז, אסיים פה בדעת התורה שלהם בענין זה שאנו עוסקים פה. כה כתב רבינו עקיבא איגר זצוק"ל:

"דרך כלל, שלא לשנות שום נוסחא מנוסחאות המסודרות וקבועות לנו מאבותינו דור דור עד משה רבינו ע"ה"¹.

לא יתכן שנוסחים שנתחדשו בדורות האחרונים נכללים בהגדרה ברורה זו.

(1) מכתב ר' עקיבא איגר באלה דברי הברית, אלטונא תקע"ט, סי' י; מכתבי רבי עקיבא איגר, פתח תקוה תשכ"ט, סי' ב; אגרות רבי עקיבא איגר, ירושלים תשנ"ד, סי' נ"ג.

הגהת נוסח התפילה לפי סידורים קדומים

כמוהו פסק מרן ה'חתם סופר' זצוק"ל כי חובה להתפלל "בנוסחאות ישנות הנדפסים מקדמת דנא"¹. נביא פה דוגמא לאופן הקפדתו זו. תלמידו רבי חזקיהו פייבל פלוט העיד עליו:

"הקדים לומר 'המכין מצעדי גבר', כדעת ה'ב"ח"².

מהי דעת ה'ב"ח? לדחות נוסחים שפשטו בסידורים המאוחרים, ולאחוז בנוסח הסידורים הקדומים, כפי שכתב בתקיפות רבה בדונו בברכה זו:

"בנמרא בספרים שבידינו כתוב (...) תחלה 'ברוך המכין מצעדי גבר' ואחר כך 'ברוך שעשה לי כל צרכי', וכך היה כתוב בכל הסידורים שלנו, וכך סדרן ה'רוקח' בסימן ש"ך, וה'אגודה' בפרק 'הרואה' (סי' רי), והסמ"ג (עשין כז) בסוף הלכות ברכות ריש דף קי"ד. ועל כן אין לשנות מהסידורים שבידינו מאבותינו הקדושים, ועכשיו נהנו לשנות על פי הסידורים הנדפסים מחדש, כל אחד לפי רצונו, ולא שאלו פי הגדולים אשר בארץ, ועתידין ליתן עליהן את הדין"³.

דברים כדורבנות. בעיקרון הזה תמך גם חתנו הט"ז בדונו בנושא דומה, בנוסח אשכנז בתפילת 'אתה הוא עד שלא נברא העולם', ששונה בימיו בידי המדקדק רבי שבתי סופר, בין יתר שינויו וחיודושו שבחלקם התקבלו בסידורים שבאו אחריו כולל הסידורים הנפוצים בזמננו. על מעשהו של ר' שבתי סופר הגיב הט"ז, שנוסח אשכנז "כן הוא בתוספות (...) וברמב"ם, וכן בכל הסידורים ישנים, ובירושלמי, וכן משמע בילקוט (...) בשם אליה ז"ל שאומרים מלאכי השרת נוסח זו. אלא שבנוסח סידורי הספרדים יש שם 'אתה הוא עד שלא בראת העולם, ואין על שום אדם לחלוק על נוסחות ישנות, אלא שמקרוב נדפס סידור אחד על פי מדקדק אחד [ר"ש סופר], והגיה נוסח שלנו גם כן כסדור ספרדים, ובודאי לא יפה עשה בזה (...) וכל המשנה ידו על התחתונה, הן בזה הן בשאר מקומות בתפלות ושבחים, וכן כתב⁴ בזה מורי חמי [ה'ב"ח] ז"ל"⁵.

את סיבת חרדתו לנוסח המקורי הסביר מרן ה'חתם סופר' זצוק"ל בדבריו הבאים:

"אין ספק אצלי שאפילו המסדרים עצמן שהזמין להם הקב"ה סידור הלז, הם בעצמם לא ירדו עד תוכן עומק כוונתו (...) ומוזה יש ללמוד כמה גדול כח תפלתנו ועונש המשנה כל שהוא"⁶.

- (1) שו"ת 'חתם סופר', ח"ו, סי' פ"ד.
- (2) ליקוטי חבר בן חיים, חלק שלישי, דף ג ע"ב.
- (3) בי"ח אור"ח סי' מ"ז ס"ק ג'.
- (4) בי"ח שם ס"ק י"ב.
- (5) ט"ז אור"ח סי' מ"ז ס"ק ט'.
- (6) דרשות 'חתם סופר', סעריטה תרפ"ט, ח"א, דף כו טור ד. וכן כתב הגר"ח מוולוז'ין ברוח חיים פ"א מ"ב: "וכל הכוונות והסודות שנתגלו על התפלה עד היום אינם כטיפה מים הגדול נגד הכוונה שהשיג הקטן מוק"כ זקנים, וגם הגדול לא השיג רק כפי ערכו ושורש נשמתו, אבל באמת היא נבונה יותר מבינת כל אדם, והיא קושרת עולם התחתון בעליון כמו הקרבן, ולא תשתנה ח"ו עד ביאת הגואל". ובנפש החיים שער ב' פרק י"ג ביאר: "לא איתו אנש על יבשתא שיוכל לתקן תקון נפלא ונורא כזה לכלול ולגנוז במטבע תפלה קבועה וסדורה בנוסח אחד התקונים של כל העולמות עליונים ותחתונים וסדרי פרקי המרכבה (...) והוא בלתי אפשר אם לא על ידי הנבואה העליונה ורוח קדשו יתברך אשר הופיע עליהם הופעה עצומה בעת תקון נוסח מטבע התפלה והברכות שם הוא יתברך שמו בפייהם אלו התיבות ספורות ונגזרות בתוכם כל התקונים".

הגהת נוסח התפילה לפי סידורים קדומים

יראת כבוד זו בפני נוסחי הקדמונים הוריש לנו מרן ה'חתם סופר' זצוק"ל בכל דבריו. הוא הסביר כי "אנו מתפללין על דעת מתקני תפלות נוסחי אשכנז"¹. היינו אנו סומכים בתפילותינו לא על 'מדפיסי תפילות' ששינו את הנוסחאות, אלא על חז"ל שהיו 'מתקני תפילות', וזאת כמובן רק כאשר אנו אכן מוציאים מפינו את הנוסח שהם תיקנו.²

מלבד זאת טען מרן ה'חתם סופר' זצוק"ל:

"הלא אין בית דין יכול לבטל דברי בית דין חבירו, אלא אם כן גדול ממנו בחכמה ובמנין (...) ובפרט בתפלה שפשטה בכל ישראל, אפילו בנוסחאות"³.

האם עמד אי פעם בית דין לבטל את הנוסחים שחסידי אשכנז קיבלו איש מפי איש עד אנשי כנסת הגדולה, שהוא בית דין שאין גדול הימנו בחכמה ובמנין?

עוד טען מרן ה'חתם סופר' זצוק"ל, כי גם אם נסבור שהיה בית דין כזה שביקש לשפר ולשנות משהו מהמקובל בענייני תפילה, אזי "צריך שימצא כתוב על ספר התקנות באיזה זמן ובאיזה מקום התאספו ומי הם המתקנים, וכל זה צריך כתוב וחתום ממופלגי דור, כתקנת רגמ"ה מר"ת וסייעתו שבספר תשובת מהר"ם מר"ב"⁴.

כיון שהמסורת הישנה היא המחייבת, ובני אשכנז הם המחזיקים בה, לכן גם דחה מרן ה'חתם סופר' זצוק"ל את אימוץ התפילה בנוסח ספרד, וציטט בענין זה של מסורת התפילה המקובלת באשכנז את דברי רבינו הרא"ש, שלפיכך היה "מחזיק המסורת שלנו וקבלת אבותינו חכמי אשכנז, שהיתה התורה ירושה להם מאבותיהם מימי החורבן"⁵.

הקפדת מרן ה'חתם סופר' זצוק"ל על הנוסחים הישנים היא בכלל השקפתו היסודית:

"הכלל: החדש אסור מן התורה בכל מקום, והישן ומיושן משובח ממנו"⁶.

בצוואתו הידועה הזהיר מרן ה'חתם סופר' זצוק"ל מפני שינוי זה כלשהו במסורת התפילה:

"עמוד התפלה וסדרי בתי כנסיות כאשר היה עד היום הזה כה יהיה וכה יקומו לנצח, וחלילה לשום אדם לשנות הן בבנין הן בסידור התפלה ושלוחי ציבור מאשר היה, וכל המשנה פניו ישונה, ולצדיקים כל און לא יאונה".

אכ"ר.

- (1) שו"ת חתם סופר, אורח, סי' ט"ז ב.
- (2) כתוב בשרידי אש עמ"ס מכות, השלמות, סי' ל"ו: "אספר כאן מילתא דבריהותא ששמעתי מהנאון רד"צ הופמן, שאמר לאחד שרצה ליישב לשון משובשת בדברי הרע"ב בדרך פלפול חריף, שלאחר ק"כ שנים יבוא לקבל פניו לא הרע"ב ז"ל, שהוא לא כתב את הלשון המשובשת, אלא המדפיס של דפוס ראם שבמנתו ייבש את הלשון (...) ומכאן אזהרה ללומדים לדקדק אחרי גירסאות מדוייקות, ודי ברמו זה".
- (3) שו"ת חתם סופר, ח"ו, סי' פ"ד.
- (4) שו"ת חתם סופר, אורח, סי' ט"ז.
- (5) חתם סופר, שם.
- (6) שו"ת חתם סופר, יו"ד, סי' י"ט.